

marife

dini araştırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 19 • sayı / issue: 2 • kış / winter 2019

ARAŞTIRMA
Research

İbn Fûrek'in el-Hudûd fi'l-Usûl Adlı Eserindeki Kelâmî Kavramlar

Ahmet Bardak

Dr. Öğr. Üyesi, Hakkâri Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri Bölümü Kelâm ve İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı
ahmetbardak@hakkari.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0002-9393-7884>

Geliş Tarihi / Received: 16.07.2019 • Yayına Kabul Tarihi / Accepted: 26.11.2019

Öz

İslamî ilimlerin her alanında olduğu gibi Kelâm ilminde de birçok kavram/istilâh kullanılmaktadır. Kelâmî kavramlar anlaşılmadan kelimelerin konularının anlaşılması güçleşeceği gibi itikadî mezhepleri, bu mezheplerin ittifak ettikleri veya ayrıştıkları alanları tespit etmek mümkün olmayacaktır. Mütakaddimîn ve müteahhirîn dönemi kelâmî kavramları arasında bazı farklılıklar mevcuttur. Müteahhirîn döneminde sosyal, kültürel ve coğrafi etkileşim sonucunda başka din ve fikirler ile karşılaşan Müslümanlar özellikle mantık ve felsefî kavramları da kullanmaya başlamışlardır. Kelâmcılar bütün bu dönemlerin kelâma dair temel kavramlarını ele alan çalışmalar yapmışlardır. Bu kelâmcıların başında gelenlerden birisi de Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Fûrek el-İsfahânî'dir. (330-406/941-1015). İbn Fûrek mütakaddimîn döneminin önemli bir kelâmcısıdır. Onun el-Hudûd fi'l-Usûl adlı eseri fıkıh usulü alanında önemli bilgiler içermekle birlikte mantık ve kelâm ilmini ilgilendiren kavramları da içermektedir. İbn Fûrek'in kelâmî kavramlar hakkındaki tespit ve tanımları kendinden sonraki kelâmcılar tarafından da önemsenmiştir. O, el-Hudûd adlı eserindeki kelâmî kavramları detaya girmeden yalın haliyle ve genel olarak çok kısa tanımlamalar ile sunmuştur. Öyle ki çoğu zaman kavramın sadece lügat anlamı vermekle yetinmiştir. Kavramlarla ilgili bu kısa tanımlamalar ancak İbn Fûrek'in diğer eserlerinden yararlanılarak tamamlanabilmektedir. Bu makalenin amacı kelâmî kavramların anlamlarını kavramak İbn Fûrek'in bir mütakaddimîn kelâmcısı olarak bu kavramlara bakışını ve bu konudaki tespitlerinin günümüz kelâm çalışmalarına katkısını incelemektir. Anahtar Kelimeler: İbn Fûrek, Kelâm, el-Hudûd, İstilâh, Kavram.

The Theological Terms in al-Hudûd fi al-Usûl by Ibn Fûrak

As in all fields of Islamic sciences, many concepts and practices are used in Kalam. It will be difficult to understand the subjects of theology without the understanding of theological concepts, and it will not be possible to identify the sects and the areas in which these sects are allied or separated. There are some differences between the theological concepts of "Mutaqaddimîn" and "Mutaakhirîn" period. During the period of Mutaakhirîn, Muslims who came across other religions and ideas as a result of social, cultural and geographical interaction started to use logic and philosophical concepts. Theologians carried out studies on the basic concepts of theology of all these periods. One of the leading theologians is Abu Bakr Muhammad b. al-Hasan b. al-İsfahani. (330-406). Ibn Fûrek is an important theologian of the period of "Mutaqaddimîn". His el al-Hudud fi'l-Usûl önemli contains important information in the field of fiqh, as well as the concepts of logic and theology. The determinations and definitions of Ibn Fûrek about theological concepts were also considered by the theologians after him. He presented theological concepts in al-Hudud in plain form and with very short descriptions in general. So much so that the concept is merely giving the meaning of the vocabulary. These short definitions of concepts can only be completed by using Ibn Fûrek's other works. The aim of this article is to comprehend the meaning of theological concepts of Ibn Fûrek as a theologian of

"Mutaqaddimin" to examine these concepts and to examine the contribution of the determinations on this subject to today's theological studies.

Keywords: Ibn Fûrek, Kalam, al-Hudûd, Terms, Concept.

Atıf / Cite as

Bardak, Ahmet. "İbn Fûrek'in el-Hudûd fi'l-Uşûl Adlı Eserindeki Kelâmî Kavramlar". *Marife* 19/2 (2019): 415-440. <https://doi.org/10.33420/marife.592749>.

Summary

A term (*iştîlâh*), being a word or an expression used in a special meaning by the members of a specialized field of knowledge, is defined as the transferring of a word from its literal sense to another meaning due the strong relationship between the two, as the agreement over the employment of a word in a particular sense, and as the transferring of a word from its lexical meaning to another meaning with a view to expressing a special meaning." A term may be either one word or composed of multiple words. For a word to be accepted as a term, there needs to be an agreement over its employment in a specific meaning in a specific field. If there is no grasp of the terms of Kalâm, that is, Islamic scholastic theology, it will be difficult to comprehend its subjects, and it will be impossible to comprehend the creedal schools and identify the points of agreement and disagreement among the sects. Since Kalâm can only express itself through its technical terms, it began coining its own terminology when it was established as a distinct Islamic discipline from the second century after Hijra onwards. It will be no exaggeration to maintain that Kalâm is built upon technical terms.

In the process of Kalâm's systematization, it might have come under the influence of other cultures and civilizations, as well as the systems of belief. The Muslim interactions with the Greek, Syrian, Persian and Indian cultures led to the borrowing of some foreign theological terms which influenced the terminology of the science of Kalâm in the course of time. This interaction was experienced more intensely in the Muta'akhhirûn period, i.e. later periods as compared to the Mutaqaddimûn, that is, the earlier period. Therefore, there are observed some differences between the terminology of the two periods. In the earlier period, the Muslim intellectuals came into contact with other religions and beliefs as consequence of social, cultural and geographical interactions, beginning to use logical and philosophical terms in particular. Afterwards, they came to use these terms in the context of defending the Islamic creeds with a rational, logical, dialectical and philosophical method. The Kalâm scholars also composed works in which they explained the meanings of the major terms they used.

The most important contribution to the formation of the Kalam terminology was made by the earliest representatives of this science. Since the first founders of the science of Kalâm were the Mu'tazilites, they were also the first employers of these terms. Following the Mu'tazilite theologians, the Ash'arites also made important contribution to the formation of this science as well as its terminology. In this regard, what the earliest representatives of the Mu'tazilite and Ash'arite school of Kalâm understood from the terms of Kalâm is very important. Abû Bakr Muḥammad bin al-Ḥassan bin Fûrak al-İsfahânî (d. 406/1015) is regarded as one of the leading Ash'arite theologians. He, immediately after İmâm al-Ash'arî himself, contributed to the configuration of the Ash'arite theological system by composing works. He also played an important role in passing the Islamic creed and theology to the later generations.

Composing books on terminology goes as far back as the age in which the science of Kalâm arose and the theological schools took shape. The works that are dedicated to the elaboration of technical terms of Kalâm in the earlier period are referred to as al-ḥudûd, i.e. the terms. Such works treat theological and juridical terms together. Ibn Fûrak is one of those theologian authors who wrote treatises on the explanation of the terminology of Kalâm. His al-Ḥudûd fi al-Uşûl is some kind of lexicon that deals with logical, theological and theoretical legal terms, as well as some other terms which though belong to other disciplines, but are somehow related to these three disciplines.

It is important to ascertain Ibn Fûrak's views if one seeks to understand the Ash'arite view of the terms of Kalâm, because he is one of the first ones to clarify the meanings attributed to the terms by the Ash'arites. His definition and exposition of the theological terms received a great attention from the succeeding generations of theologians. Given the fact that the first criticisms that were leveled at the theologians were terminological in nature, the importance of the grasp of this work by Ibn Fûrak becomes clear. The first-hand meanings that Ibn Fûrak gives to the theological terms make an

important contribution to the comprehension and solution of the problems of Kalâm. He, in his al-Hudûd, defined the terms of Kalâm from a Kalâmî perspective, coining new terms at some times, and re-interpreting the old ones at others.

As the case with other works on terminology bearing the title al-Hudûd, Ibn Fûrak also presented the theological terms in concise definitions without going into lengthy explanations, to the extent that he most of the times only provides the lexical meaning of a term. Therefore, one often needs to resort to parenthetical explanations in translating the text. These short explanations can only be expanded through quotations from Ibn Fûrak's other works, because he addressed these short definitions in more detail in his other works, in particular in his Mujarradu Maqâlâtî al-Shaykh Abî Ḥassan al-Ash'arî and Tafsîr al-Qur'ân.

The juridical and theological terms are mentioned very often side by side in Ibn Fûrak's al-Hudûd. The main reason for this is the strong relationship between the Islamic sciences of jurisdiction (Fiqh) and Kalâm. In this treatise, Ibn Fûrak deals with one hundred and thirty-two terms in the context of the Islamic tenets of creed that are also concerned with jurisdiction, Kalâm and logics. Some of these terms are derived from the others. In this work, Ibn Fûrak did not list the terms in an alphabetical order, nor organized them in separate chapters. But the later commentaries written upon this work deal with the terms in separate chapters.

This article aims at exploring the early-period Ash'arite theologian Ibn Fûrak's view and conception of the theological terms, investigating the contribution of these terms to modern studies in Kalâm, thereby grasping the meanings of the Kalâmî / theological terms, discovering the changes they underwent in the course of time and comprehending the new conception of civilization built on these terms.

Giriş

Kelâm ilmi Allah'ın zatından, sıfatlarından, mebde ve meâd bakımından mümkünâtın hallerinden İslam kanunları çerçevesinde bahseden ilimdir.¹ Bu ilim İslam akâidini muhaliflerine karşı savunma ve bu bağlamda inanç ile ilgili şüpheleri gidermek için ortaya çıkmıştır. İslam âleminin Sasânî, Bizans, Çin ve Hind medeniyetleri ile karşılaşmaları kendi sosyal ve kültürel yapılarında birçok yeni durumun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu vesileyle ortaya çıkan sorunları Müslümanlar kendilerine özgü bilim ve medeniyet kurgusu ortaya koyarak çözmeye çalışmışlardır.² İslam âlemindeki yeni oluşan medeniyette kelâm ilmi de kendi yerini almıştır. Müslümanların itikâdî (inanç ilkelerini) savunma reflekslerinin harekete geçmesi onları yeni arayışlara yöneltmiş ve bu alandaki çalışmalar zamanla kelâm ilminin şekillenmesini sağlamıştır. Buradan da anlaşılacağı üzere kelâm ilmi bir müdafaa/savunma ilmidir. Böylece İslam itikâdî muarızlarına karşı aklî ve naklî deliller ile savunulmuş, onlarda oluşan şüpheler giderilmeye çalışılmıştır.

İstilah bir ilim veya sanat dalı mensuplarınca özel ve özgün anlam yüklenen kelime ve terkiptir.³ Diğer bir toplu tanımla istilah "bir lafzın aralarındaki ilgi sebebiyle sözlük anlamından soyutlanıp başka bir anlamda kullanılması, bir lafzın belirli bir anlam karşılığında kullanılması hususunda ittifak edilmesi veya maksadı açıklamak amacıyla bir lafzın sözlük anlamından alınıp bir başka manada kullanılması"

¹ Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî, "Kelâm", *Mu'cemu't-Ta'rifât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî (Kahire: Dâru'l-Fadîle, ts.), 155; Konu hakkında geniş bilgi için bk. Sâid Humeysî, "Fârâbî'ye Göre Kelâm İlminin Anlamı" çev. Mehmet Şaşa, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2016): 243-254.

² Mevlüt Uyanık-Aygün Akyol, "Farabi'nin Medeniyet Tasavvuru ve Kurucu Metni Olarak İhsâu'l-Ulûm-Adlı Eserinin Tahlili", *Marife* 15/1 (2015): 33.

³ Halim Öznurhan, "İstilah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), Ek 1: 575.

şeklinde tarif edilmiştir.⁴ İstilah için “bir grubun ürettikleri fikre uygun gelecek şekilde bazı kelimelere kendilerince bilinen ve uzlaşılan bir anlamı yüklemek” tanımı da yapılmıştır.⁵ Kavram ise tek tek şeylerin akıldaki tasavvuru, okuyan ya da işitenin zihninde belirlenmesi ve anlaşılır kılınması gereken zihinsel objelerdir.⁶

Kelâm ilmi tarihi süreci içerisinde her ilim dalında olduğu gibi kendi disiplini oluşturmak için kavramlar geliştirmiştir. Kelâmî kavramların geçmişi mezheplerin ortaya çıktığı dönemlere kadar gider. Kalam ilminin kavramlaşma sürecinde diğer kültür ve medeniyetlerden, inanç sistemlerinden etkilenmiş olması bu kavramların hem içeriğine hem de çeşitlenmesine etki etmiştir. Grekçe, Süryanice ve Pehlevince’den etkileşim ile alınan kavramlar zamanla kelâmî kavramlara dönüştürülmüştür. Bu durum müteahhirîn döneminde daha yoğun bir şekilde yaşanmıştır.⁷

Kelâm ilminin kavramlar üzerine bina edildiğini iddia etmek abartı olmayacaktır. Kelâm ilmi bu kavramlarını aklî, mantikî, cedelî ve felsefî bir metot ile akideyi savunma bağlamında kullanmıştır. Bu açıdan kelâmî kavramlar bu ilmin anlaşılmasında çok büyük bir önem arz etmektedir. Kelâmî kavramlarla ilgili en önemli katkıyı sağlayanlar bu ilmin ilk dönem temsilcileridir. Kelâm ilminin ilk bânileri Mu’tezilîler olduğundan bu kavramların ilk kullanıcıları da onlar olmuştur. Mu’tezilî kelamcılarının sonra Eş’arî kelamcıları da bu ilme önemli katkılar sunmuşlardır. Bu bakımdan Mu’tezilî ve Eş’arî kelamcıların mütekaddimîn dönemine ait temsilcilerinin kelâmî kavramlardan ne anladıkları önem arz etmektedir. Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Fûrek el-İsfahânî de (ö.406/1015) Eş’arî kelamcılarının ilk temsilcilerinden birisidir. Kendisi İmam Eş’arî’den hemen sonra yaşamıştır. İbn Fûrek Eş’arî kelâm sisteminin oluşmasında önemli eserler vererek bu ilmin diğer nesillere bir sistem içerisinde aktarılmasında önemli rol üstlenmiştir.⁸ Eş’arî mezhebinin kelâmî kavramlar hakkındaki düşüncesini ve bu bağlamda itikâdî mezhepler arasındaki kelâmî istilâh ve kavramlardan kaynaklanan görüş ayrılıklarının sebeplerini anlamak için İbn Fûrek’in görüşlerini tespit etmek önem arz etmektedir.

Genel olarak ilk dönem fıkıh usulü alanındaki istilâhî kavram çalışmalarını ele alan eserlerde kelâmî kavramlarla da karşılaşmaktadır. Bu durum fıkıh ilminin kelâm ilmi ile olan yakın ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Fârâbî bu iki ilmi tanımlarken birbirleriyle olan ilişkisine dikkat çekmektedir. Buna göre fıkıh, düşünce ve fiiller ile oluşan iki yönüyle mükellefin bu eylemlerini temel esas olarak buradan diğer hükümleri çıkarır. Kelâm ise fakihin temel esas olarak ele aldığı şeylerden başka bir şey üretmeden onları savunur. Dolayısıyla bu zikredilenleri istinbat edene fakih, savunana ise mütekellim denilmektedir.⁹ Bu bağlamda Fârâbî kelâm ilmini “insan

⁴ Mustafa Tâhir el-Hayâdirâ, “Batı Orijinli Terimlerin Arapçaya Aktarılması”, trc. Ahmet Bostancı, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2006): 188.

⁵ Çağfer Karadaş, “Kelâm İlminde İstilah ve Medeniyet Tasavvuru”, *İslami Araştırmalar Dergisi* 19/2 (2006): 205.

⁶ Hayâdirâ, “Batı Orijinli Terimlerin Arapçaya Aktarılması”, 191.

⁷ İlyas Çelebi, “Kelâm İlminde İstilah ve Medeniyet Tasavvuru Başlıklı Bildirinin Müzakeresi”, *İslami Araştırmalar Dergisi* 19/2 (2006): 225.

⁸ Bu konuyla ilgili bk. Ali Öge, ‘İbn Fûrek ve Bazı Kelâmî Görüşleri’, *Uluslararası Multidisipliner Akademik Çalışmalar Sempozyumu (İsmas)* (02-04 Şubat 2018, Kemer, Türkiye) (ÖZET KİTABI), 206.

⁹ Ebû Nasr el-Fârâbî, *İhsâu’-Ulûm*, thk. Osman Emin (Kahire: y.y., 1968), 131; Gazzâlî’de fıkıh usulü

için mahdûd fiil ve fikirlerini destekleyen, bunların dışındaki görüşleri çürütmeye yarayan ilim" olarak tanımlamaktadır.¹⁰ Teftâzânî'de Fârâbî gibi bu iki ilmin kıyasını yaparak amele dönük kavramları fıkıh, itikada dönük olanları ise kelâm ilminin ilgi alanına girdiğini, ilkinde ilmu'ş-şerîa, ikincisine ise ilmu't-tevhîd ve's-sıfat denildiğini aktarmaktadır.¹¹ İbn Fûrek de bu fıkhi ve kelâmî kavramları bir araya getirerek kelâm dünyasının istifadesine sunması bakımından önemli bir rol üstlenmiştir. Onun fikhî ve kelâmî terimler ile mündemiç olan *el-Hudûd fi'l-Usûl* adlı eseri alanındaki önemli kaynaklardan sayılır. Bu eserlerdeki *usûlu'd-dîn* başlığı altındaki kavramlar kelâm ilmini ilgilendiren kavramlardır.¹² Kelâm ilmine ait kavramların bu ilmin ilk dönem temsilcilerinden birisi olan İbn Fûrek'in tespitleri çerçevesinde incelenmesi kelâm ilminin anlaşılmasında önemli bir katkı sağlayacaktır. Çünkü bir kavramı oluşturan ve düzenleyen kişinin o ilim dalında önemli bir yere sahip olması o kavramın güçlü olmasını sağlayan unsurlardan birisidir.¹³ İbn Fûrek de bu bağlamda Eş'arî kelimasında önemli bir konuma sahiptir. Dolayısıyla onun *el-Hudûd fi'l-Usûl* adlı eseri özelinde kelâm kavramlarının anlaşılması ve bu kavramların süreç içerisinde yaşadığı anlam değişikliklerini tespit etmek kelâm ilmini anlama ve yorumlama bakımından önemli bir katkı sağlayacaktır.

1. İbn Fûrek ve *el-Hudûd fi'l-Usûl* Risalesi

Ebî Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Fûrek el-İsfahânî hicrî (330-406/941-1015) yılları arasında yaşamış Eş'ariyye mezhebinin önemli bir fakih ve kelimacıdır. O, İmam Eş'arî'nin eserlerini toplu olarak sonraki nesillere aktardığından Eş'arîliğin sistemleştirilmesinde önemli katkı sağlamış mütekdimmîn kelimacılarından sayılmaktadır.¹⁴ Kelâm alanındaki en önemli eseri *Mücerredu makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*'dir. Bu kelâmî eseri dışında *Kitâbu müşkili'l-hadîs ve beyânuhu*, *Mukaddimetü fi nüketin min usûli'l-fıkh*, *Risâle fi't-tevhîd*, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, [Mu'minun-Nas arası] *Şerhu'l-âlim ve'l-müteallim li Ebî Hanîfe*, *Evâilu'l-edille fi usûli'l-keâm*, *Kitâbu'l-hudûd fi'l-usûl*, *Kitâbu'l-ibâne an turuki'l-kâsîdîn'* ve *Esmâu'rricâl'* adlı eserleri mevcuttur.¹⁵

kavramlarının kelâm ilmine yakın anlamlarda kullandığını bildirerek fıkhu'l-ekber, akîde, nazar ve istidlâl, usûlu'd-dîn, ilmu't-tevhîd gibi örnekler vererek bu kavramların fıkhîta meşhur olduklarını belirtmektedir. Bk. İbrahim Ahmed ed-Dîbo, "Mevkifu'l-İmâm el-Gazzâlî min ilmi'l-keâm ve edilletü'l-mütekellimîn", *Mecelletü Câmîatu Dimeşk Lilulûmi'-İktisâdiyye ve'l-Kânûniyye* 27 (2011): 467.

¹⁰ Fârâbî, *İhsâu'l-Ulûm*, 69, 131.

¹¹ Sa'duddîn Mesûd Ömer et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye fi usûli ilmi'd-dîn ve ilmi'l-keâm* (Dimeşk: Vizâretu's-Sekâfe, 1973), 4.

¹² Usûlu'd-dîn kelâm ilminin diğer adıdır, aynı şekilde fıkhu'l-ekber olarak da isimlendirilir. Bk. Muhammed Alî et-Tehânevî, *Keşşâfu İstilhâti'l-Fünûni ve'l-Ulûm*, thk. Ali Dehrûc, (Beyrut: Mektebetu Lübnân, 1996), 1: 215.

¹³ Hayâdira, "Batı Orijinli Terimlerin Arapçaya Aktarılması", 193.

¹⁴ İbn Fûrek'in *el-Hudûd*'unu fıkıh usûlü bakımından ele alan Davut Eşit, eserin fıkıh usûlü istihlamlarının derlendiği ilk eser olduğu tespitini yapmaktadır. Bu tespit için bk. Davut Eşit, "İlk Fıkıh Usûlü Sözlüğü: el-Hudûd Fi'l-Usûl", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2019): 359-382; Abdülgaffar Aslan, "Hicri IX, X. Asırda Yüzyılda Kelam-Tasavvuf İlişkisi-İbn Fûrek Örneği", *Dini Araştırmalar* 5/14 (2002): 61-77.

¹⁵ İbn Fûrek'in hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Ali Öge, *İbn Fûrek Hayatı ve Kelami Görüşleri* (Konya:

Mütekaddimîn dönemindeki *el-hudûd* ile ilgili çalışmalarından birisi olan İbn Fûrek'e ait *el-Hudûd fi'l-usûl* kitabı, mantık, kelâm ve fıkıh usulü kavramlarının/ıstılahların ele alındığı bir çeşit lügattir.¹⁶ El yazması olan bu eser Muhammed Süleymânî tarafından tahkiki yapılarak basılmıştır. Bu eserde çoğu zaman fıkıh usulü ve kelâm kavramları iç içe bulunmaktadır. Bunun ana nedeni daha önce de belirtildiği kelâm ilmi ile fıkıh ilmi arasındaki yakın ilişkidir. İbn Fûrek *el-Hudûd*'unda usûlû'd-dîn bağlamında bir kısmı mantık ilmini de ilgilendiren 132 kavramı ele almıştır. Bu kavramların bir kısmı diğerinden türemiştir. İbn Fûrek'in bu eserinde kavramların alfabetik şekilde sıralanmış olmadığı ve bölümlere ayrılmadığı görülmektedir. Eserde aynı dönemin diğer eserlerindeki gibi kavramlar kısa ve öz bir biçimde herhangi bir ilave olmadan efradını cami bir şekilde verilmeye çalışılmıştır. Kısa olmaları onların daha kolay ezberlenebilmelerine imkân vermektedir. Zaten hadd/hudûd konusunda eser verenler onun "مطرود و منعكس" yani "tam olarak kapsayan ve yansıtan, kendisiyle ilgili olmayana men eden" şeklinde olması gerektiğine değinmektedirler.¹⁷ Fakat kavramların kısa şekilde verilmesi bazen mananın anlaşılmasını da zorlaştırmaktadır. Bu yüzden cümlelerde hıfz edilmiş, parantez içi ifadelerle desteklenmesi gereken yerler mevcuttur. Kelâmda kullanılan kavramların bir kısmı bazen birçok alana hitap edebilmektedir. Bu durumda kelimciler kelâm alanındaki ilk ve en yakın anlamı tercih etmişlerdir. İbn Fûrek de kavramları kelâm ilmine en yakın anlamıyla tespitini yapmıştır. Ancak *el-Hudûd*'da birçok kavramı sözlük anlamını vermekle yetinmiştir. Bunların daha ayrıntılı anlamlarını öğrenmek için İbn Fûrek'in özellikle *el-Mücerred* başta olmak üzere diğer eserlerine bakma ihtiyacı doğmaktadır.

İbn Fûrek'in *el-Hudûd* adlı bu eserinde tüm kelâmî kavramların ele alınmadığını görmekteyiz. Bunun birkaç sebebi olabilir. Birincisi ıstılahla ilgili eser yazan bütün müelliflerin mutabık kaldıkları ortak kavramların olmayışı. İkincisi farklı kavramların farklı kelimciler için ayrı önem taşıması. Üçüncüsü ise bazen bir ıstılah diğerinin içerisinde zikredilerek yeni bir başlık oluşturulmayışıdır. En son sebep olarak da İbn Fûrek'in henüz müteahhirîn dönemi kelâmî kavramlarında kullanılmayan kavramları ele almamış olması gösterilebilir. Kelâm ilmindeki kavramlara müteahhirîn döneminde iç ve dış sebepler, tercüme faaliyetleri ve yeni kültürler ile olan etkileşim sonucunda mantık ve felsefi kavramlar daha fazla dâhil olmuştur.¹⁸

Kömen Yayınları, 2011); İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 15-34; Davut Eşit, *Şâfi'î Fıkıh Usûlünün Gelişimi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 293; İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 15-34.

¹⁶ Bu eser hakkında detaylı bilgi için bk. Ebî Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Fûrek, *el-Hudûd fi'l-Usûl*, (*el-Hudûd ve'l-Muvâdaât*), nşr. Muhammed Süleymani, (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1999), 35-72.

¹⁷ Muhammed b. Hüseyin en-Nisâbüri, *el-Hudûdu'l-mu'cemi'l-mevdûi limustalâhâti'l-keîmiyye*, thk. Mahmud Yezdi Mutlak, (Kum: Müessesetü'l-İmâm Sâdık, 1413), 121; Nisâbüri'nin bu eserinin tanıtımı için bk. Süleyman Akkuş, "el-Hudûd: el-Mu'cemu'l-mevdûi li'l-mustalâhâti'l-keîmiyye adlı eserin kitap tanıtımı", *Usûl İslam Araştırmaları* 11 (9 Ocak-Haziran 2008): 246-252; Had/Hudûd eserleri hakkında bk. Mehmet Şirin Çıkar, "Arap Dilbilim Çalışmalarında "Had/Tanım" Terimi ve er-Rummânî'nin "el-Hudûd" Adlı eseri, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/2 (2005): 53-69; Halis Demir, "İslam Hukukunda Hudûd ve İstılah Edebiyatı" *Turkish Studies* 11/5 (2016): 199-226; Hayâdira, "Batı Orijinli Terimlerin Arapçaya Aktarılması", 193; Enver Uysal, "İslam Düşüncesinde Erken Dönem Kavram Çalışmaları: Câbir b. Hayyan ve Kindî Örneği", *Avrasya Terim Dergisi* 4/1 (2016): 1-14.

¹⁸ Uysal, "İslam Düşüncesinde Erken Dönem Kavram Çalışmaları", 2.
Marife 19/2 (2019): 415-440

Kelâmî kavramların kelâm tarihi içerisindeki gelişim seyrini anlamak açısından *el-Hudûd* adlı bu eserdeki tanımlamalar çok önemlidir.¹⁹ *el-hudûd* kelime olarak tanım, sınır anlamına gelen had kelimesinden türemiş, "tanımlar" anlamına gelen bir kelimedir. Bu tarz çalışmalar geçmiş dönemin kavramlarını anlayabildiğimiz bir tür anahtar eserlerdir.²⁰ Biz burada günümüz kelâmî kavramları için bir başvuru kaynağı sayılan böyle bir eserin içindekilerinin sadece tercümesi ile yetinmeyip bu kavramların diğer kaynaklardaki tanımlarına da değinerek ortak veya ayrı düştükleri noktaları belirlemeye çalışacağız. Burada kelamcılarının kavram tanımlarında her zaman ortak bir görüş etrafında birleşmediklerini belirtmemiz gerekir. Bu konuya girmeden önce *el-Hudûd* bağlamında çeşitli âlimlerce yazılan bazı eserlerin isimlerini vermekte fayda vardır. *el-Hudûd* başlığı altında Ebû İshâk eş-Şirâzî, (ö.476/1082) Kâdî Eşrefu'd-dîn Saîd, Ebu'l-Velid el-Bâcî (ö. 474/1081), İmam Gazzâlî, Mesûd b. Ömer et-Teftâzânî, (ö. 791/1390) İbn Sînâ, Câbir b. Hayyân (ö. 200/815) Reşüdidîn Abdulcelil er-Râzî, Zeynüddîn Abdulcelil el-Beyyâdî, el-Kindî, Ebû Tâlib el-Esterâbâdî de çeşitli eserler vermişlerdir.²¹ Kutbuddîn Ebû Cafer Muhammed b. Hasan en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 547/1152) *el-Hudûd; el-Mu'cemu'l-mevdû'î li'l-mustalahâtî'l-kelemîyye* Şerif Murtaza'nın (ö. 436/1044) *el-Hudûd ve'l-hakâik*, Kâsım el-Kureyşî'nin *el-Fusûl fi'l-usûl*, Muhammed Abdurraûf el-Menâvî'nin *et-Tevkîf alâ muhimmâtî't-teârif*, İhvân-ı Safâ'nın *fi'l-Hudûd ve'r-rusûm*, İbn Rüşd'ün *Telhîs kitâb mâba'de't-tabî'a* (Metafizik Şerhi), el-Kâdî Abdurabbî'nin *Câmiu'l-ulûm fi istilâhâtî'l-fünûn*, Muhammed b. Ali el-Fârûkî et-Tehânevî'nin, *Keşşâfu istilâhâtî'l-fünûn*, er-Râğıb el-İsfehânî'nin, *Müfredâtî elfâzî'l-Kur'an*, Seyfuddîn Âmidî'nin, *el-Mübîn fi şerhi meânî elfâzî'l-kükemâ ve'l-mütekellimîn*, Taşkoprüzade'nin *Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-siyâde fi mevâtî'l-ulûm*, Seyyid Şerif el-Cürçânî'nin *et-Ta'rifât*'ı, et-Tûsî'nin *el-Mukaddime lilelfâzî'l-mütedâvileti beyne'l mütekellimîn*, el-Kâdî Eşrefeddîn Sâdi el-Berîdî'nin *el-Hudûd ve'l-hekâkiku fi şerhi'l-elfâzî'l-mustalahat-i beyne mütekellimî'l-İmâmîyye'si*, son olarak günümüzde Ahmed el-Ehsâî'nin *Mustalahâtu ilmi'l-kelem*, Semih Düğeym'in *Mevsûatu mustalahâtî ilmi'l-kelem*'ı, Abdulhâdi el-Fadlî'nin *Hulâsatu ilmi'l-kelem*'ı Bekir Topaloğlu ve İlyas Çelebi'nin *Kelâm Terimleri Sözlüğü* adlı eserleri de bu çerçevede yazılan eserler arasında zikredilebilir.

İbn Fûrek *el-Hudûd* adlı eserini yazarken kavramları herhangi bir başlık ile birbirlerinden ayırmamıştır. Ancak daha sonraki dönemlerde İbn Fûrek'in eserlerinden yararlanılarak yazılan eserlerde bu kavramlar sınıflandırılmıştır. Örneğin en-Nîsâbü'rî'nin *el-Hudûd* adlı eserinde bu kavramlar dokuz başlık altında incelenmiştir ki bunlar: Cevherlerin hükümleri, arazlar ve halleri, elem ve lezzet meselelerini içeren eşyaların tanımı, elem ve lezzet konularına girenler, dört meseleyi içeren vasıflara ait anlamlar ve cümlelerin beyanı, fiillere giren tarifler, tek meseleyi içeren istihkak konuları, yedi meselede itikatla ilgili ilimlere giren şeylerin beyanı,

¹⁹ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 37, 1 nolu dipnot. Kelamcılarının had/hudûd ile ilgili kavramları ve tanımlamalarında takip ettikleri teoriler hakkında bk. Muhit Mert, "Kelamcılarının Tanım Kuramları", *Kelâm Araştırmaları* 1/2 (2003): 81-92.

²⁰ Uysal, "İslam Düşüncesinde Erken Dönem Kavram Çalışmaları", 2.

²¹ Nîsâbü'rî, *el-Hudûd*, 6-8; Uysal, "İslam Düşüncesinde Erken Dönem Kavram Çalışmaları", 3.

hudûd/tanımı gözeten şeylerin beyanı.²² İbn Fûrek'in *el-Hudûd*'unun tahkikini yapan Muhammed Süleymânî kavramları; makaddimâtu ilmi'l-kelâm, ilm-i kelâmın asıl kavramları, nübüvvet ve son olarak fıkıh usulü kavramları şeklinde dört kısma ayırmıştır.²³

İbn Fûrek'in *el-Hudûd*'da ele aldığı kelâm-mantık, bazı yönleriyle kelâmı ilgilendirdiği fıkıh usulü kavramları tablosu sırasıyla şu şekildedir:

“İlim-Âlim-Zarurî İlim-Kesbî İlim-Hadd-Nazar-Akıl-Delil-Aklî-Vad'î-Şâhid-Ğâib-Şey-Ma'dûm-Kadîm-Muhdes-Fâil-İhkâmu'l-fi'l-Kesb-Terk-Cevher-Cism-Suret-Araz-İctimâ'-İftirâk-Hareket-Sükûn-Kevn-Teâkub-Misleyn-Hilâfeyn-Ğayreyn-Zıddeyn-Bedeleyin-İbtidâ-İâde-Kâimbinefsihi-Sıfat-Vasf-Bâkî-Fenâ-Kudret-İrâde-Kerâhet-Rıda-Sahat-Muhabbet-Rahmet-Vilâyet-Adâvet-Ğadab-Şehvet-Temenni-Muhâl-Hayât-Ölüm-Ecel-Nihâyet-Kumûn-Zuhur-Hulûl-Melâ-Halâ-Merî-Vâhid-Tevhid-Muvahhid-İmân-Küfr-Fısk-Nifâk-İlhâd-Fucûr-İslâm-Hidâyet-Dîn-Kadâ-Tevfik-Teklif-Niyet-Kurba-Tâat-Hızlân-Hirmân-Dalâl-Lutf-İsmet-Temkin-Tehliye-İtlâk-Men'-Sedd-Sarf-Haylûle-Takiyye-İkrâh-Fiil-Özr-Tevbe-Sevâb-İkâb-Zulüm-Cevr-Adl-İbâdet-Hamd-Şükr-Medh-Zemm-Hüs-n-Kabîh-Hakk-Bâtıl-Savâb-Nübüvvet-Risâlet-Vahy-Mu'cize-Kerâmet-Kirâat-Kitâbet-Mesmû'-Haber-Sıdk-Kezib-İnkâr-Ğayb-Bedâ-Emr ve Nehy'dir.”

2. el-Hudûd'daki Kelâmî Kavramlar

2.1. Kelâm İlmine Giriş Bağlamındaki Kavramlar

İlim: Malûmu olduğu şey üzere bilmektir.

İbn Fûrek'in ilimle ilgili bu tanımına Cürçânî, Bâkillânî, İmam el-Bâcî de katılmaktadır.²⁴ İlim için “herhangi bir anlamın bulunduğu halin dışında başka hiçbir hal üzere var olma ihtimalinin olamayacağı şekilde nefiste var olmasıdır” şeklinde tanımlama da yapılmıştır.²⁵ İlim kelimesi marifet olarak da tercüme edilir. Ancak ikisi arasında küçük bir ayırım vardır. İlim mürekkebi, marifet ise basiti idrak etmektir. Ayrıca ilim külliyi idrak ederken, cüziyi idrak eden marifettir.²⁶ İlim aynı zamanda kendisinde bulunan âlim yapan şey anlamına da gelmektedir. İlimle ilgili bütün bu tanımlar ile kelamcılar malûmu öğrenmeyi hedeflemişlerdir. Çünkü kelâm mezhepleri “bir şeyin bilgisi olmadan onun üzerine hiçbir şeyin bina edilemeyeceği” görüşündedirler.²⁷

²² Nisâbü'rî, *el-Hudûd*, 13.

²³ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 45.

²⁴ Cürçânî, *Mu'cemu't-Ta'rifât*, “İlm”, 130; Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkillânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd fî usûli'l-fikh*. thk. Muhammed es-Seyyid Osmân (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1433/2012), 1: 174; Ebu'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tucibî el-Bâcî, *el-Hudûd fî'l-usûl (el-İşâre fî usûli'l-fikh ile beraber)*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâil, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003), 24.

²⁵ Seyfüddîn Ali b. Muhammed el-Âmidî, *el-Mübîn fî Şerhi Meânî Elfâzi'l-hükemâ ve'l-mütেকellimûn-Mantık, Felsefe ve Kelâm Terimleri Sözlüğü*, der. Bilal Taşkın Osman Nuri Demir, (İstanbul: İz Yayınları 2016), 86.

²⁶ İsmail Kara, “Babanzâde Ahmet Naim Bey'in Modern Felsefe Terimlerine Dair Çalışmaları” *İslami Araştırmalar Dergisi* 4 (2000): 224.

²⁷ Nisâbü'rî, *el-Hudûd*, 22, 88.

Âlim: İlmî zatında bulundurandır.

Âlim, yukarıdaki ilim tanımı çerçevesinde donanmış kişiyi temsil eden bir kavramdır.

Zarûrî İlim: Mahlûkun/kişinin şüphe olmadan örfen ve ahden (yani herhangi bir iktisabî gayreti gerektirmeden, kesin olarak, beş duyu organıyla elde edilebilen) ilim namına kendinde bulundurduğudur.

İbn Fûrek'in zarûrî ilmin tanımında kullanmış olduğu "örfü" Cürçânî "nefislerin aklın şehadetiyle kabul ettiği, genel kabul gören ve kolayca anlaşılan şey" olarak tanımlamaktadır.²⁸

Zarûrî ve kesbî ilim kavramı kelâm kavramları arasında önemli bir yere sahiptir. Bu iki kavramın anlaşılması temellerini nazar ve istidlâl üzerine kurmuş olan kelâm ilminin alanının belirlenmesine katkı sağlamaktadır. İbn Fûrek İmam Eş'arî'nin zarûrî ilim için "insanın yüklendiği ve icbar edildiği, ondan kurtulması imkânsız olan ilim" şeklinde tarif yaptığını belirtmektedir.²⁹ İbn Fûrek de İmam Eş'arî gibi ilmin zarûrî ve kesbî olduğuna kanaat getirmektedir. Fakat bu ayrımı sadece hâdis ilim için yapar, kadîm ilim için bu söz konusu değildir. Çünkü kadîm ilim bölünmeyi kabul etmez, onun kaynağı farklılık göstermez.³⁰ Sonuç olarak İbn Fûrek'in tanımındaki zarûrî ilimden anlaşılan şey herhangi bir gayret göstermeden, kişinin zorunlu olarak bildiği bir ilim söz konusudur.

Kesbî İlim: Sahih nazarı içeren ve akabinde şüpheleri gideren ilimdir. Bu ilmin örfen ve ahden olması da caizdir.

İbn Fûrek bu ifadeyi izah ederken kesbî ilmi "nazarın akabinde oluşan ilim" olduğuna işaret etmektedir.³¹ İbn Fûrek aynı şekilde Allah'ı bilmeyi zaruri ilme değil, iktisabî bilgiye, yani nazarî ve istidlâlî bilgiye dayandırır. Ona göre Allah'ı bilmek eğer zarurî ilme dayansaydı herkes tarafından kabul edilirdi ve dünya üzerinde müminlerden başkası bulunmazdı.³²

Hadd: Bir kavramın sınırını/mahdudunu ve onunla ilgili olmayan şeylerin arasını ayıran (mümeyyiz) eden sözdür.

Günümüzde hadd kelimesi "tarif" ile ifade edilmektedir.³³ Cürçânî haddi imtiyaz veya iştirak üzere olduğu şeyi kapsayan söz olarak tanımlamaktadır.³⁴ Tehânevî ise bu kelimenin usulcüler tarafından "muarrifin müradifi" olarak kullandığını "bir şeyin nihayeti ve menettiği şeyi" anlamına geldiğini söylemektedir. Bu sayede bir şeyi kendi dışındakilerinden ayıran şey ortaya çıkmaktadır.³⁵ Bu kavram başlığı altında fıkıh ve kelâm âlimleri eserler yazmışlardır. İncelediğimiz İbn Fûrek'e ait *el-Hudûd fi'l-Usûl*'da böyle bir eserdir.

²⁸ Cürçânî, "örf", *Mu'cemu't-Ta'rifât*, 125.

²⁹ Ebî Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Fûrek, *Kitâbu mücerredu makâlâtî's-şeyh ebi'l-hasan el-Eş'arî*, thk. Daniel Gimaret (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1987), 12.

³⁰ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 77, 3 nolu dipnot; İbn Fûrek, *Mücerred*, 12.

³¹ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 78, 2 nolu dipnot.

³² İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 248.

³³ Hayâdira, "Batı Orijinli Terimlerin Arapçaya Aktarılması", 1944.

³⁴ Cürçânî, *Mu'cemu't-Ta'rifât*, "hadd", 74.

³⁵ Muhammed Alî et-Tehânevî, *Keşşâfu istilâhâtî'l-fünûni ve'l-ulûm*, thk. Ali Dehrûc, (Beyrut: Mektebetu Lübnân, 1996), 1: 623, 624.

Nazar: Bakılan bir şey hakkındaki kalbin fikir ve teemmülüdür.

Yani kendisine bakılan şeyde, bakan için ortaya çıkan fikirdir. İbn Fûrek *el-Mücerred*'de nazarı kalbe ait fikir ve teemmül olarak tanımlamaktadır. Bir şeyde nazar hâsil olunca ilim ortaya çıkmaktadır.³⁶ Nazar "malum umûru tertip etmek" ve "ma'kûlâtı mülâhaza" olarak da tanımlanmaktadır.³⁷ Bu tanımların ortak yönünde nazarın teemmül, tefekkür ile iktisâben ortaya çıkmasına vurgu vardır.

Akıl: Akıllıları hayvanlardan, uyanıkları uyuklayanlardan ayıran ilimden ilkelerdir.

Cürcânî'ye göre akıl maddeden mücerred olan eşyanın hakikatinin kendisiyle bilindiği şeydir.³⁸ Akıl gaybı ancak vasıtalar, mühsusâtı ise müşahede ile elde eden bir cevherdir. Geniş bir tanımda akıl "zatında maddeden mücerred, fiilinde ise maddeye yakın bir cevher, hak ile batılı ayıran kalpteki nur, nefis-i natıkanın bir kuvveti olan mücerred bir cevher" olarak tanımlanmaktadır.³⁹ Buradan da anlaşıldığı üzere aklın temeyyüz ettiği en önemli nokta eşyanın hakikatine vakıf olan insanlar ve uyanıklara has olmasıdır.

Delil: Zorunlu/ızdırârî bilgi ile bilinmeyene sahih nazar ile ulaşmayı sağlayan her türlü imkândır.

İbn Fûrek delil ve ed-dâll kelimelerin alîm ve âlim anlamları ile kıyaslayarak delâletten alınma olduğunu, âlimin de ilimden olduğunu örneklemektedir.⁴⁰ Delil aklî ve vad'î olarak iki kısma ayrılır. Ayrıca hüccet ile delil müteradiftirler. Delil kendisini bilmekten medlûlün vücudunun bilindiği şeye denir.⁴¹ Bâkillânî delili "sahihs nazar ve ızdırârî bilgi ile bilinmeyene ulaştırın her şey" olarak tanımlamaktadır.⁴² Bu tanımlarda ortak yön delilin ancak nazar ile kullanılabileceğidir.

Aklî: İleti ıstılah ve vâd'î den (hüküm ve kurallardan) yoksun olmayan bir vasıf ile matluba delalet eden şeydir. (sadece kendisindeki vasf ile bilinendir.)

Bu kavram mantık ilminde delalet konusunda sıkça kullanılmaktadır. Delalet aklî ve vad'î olmak üzere çeşitlere ayrılmaktadır. Aklî olan aklen ortaya konulmuş, akıl yoluyla elde edilmiş anlamındadır.

Vad'î: Nasb eden (oluşturmanın) ve vad' edenin (yapanın) yapmasına ihtiyaç duyduğu şeydir.

Vad'î, hüküm ve kurallar ile ortaya konulmuş, belirli bir konuya müessir olan ve ona has olan anlamındadır. Diğer bir tarifile vad'î hüküm şârinin bir hükmün sübutu, nefyedilmesi veya lağvedilmesi için emare olmak üzere tespit ettiği hükümler anlaşılmaktadır.⁴³ Fıkıhta vad'î hüküm ile kastedilen şey teklifi olmayan hükümdür.

³⁶ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 285.

³⁷ Kara, "Babanzâde", 253.

³⁸ Cürcânî, "akl", *Mu'cemu't-Ta'rifât*, 127-128.

³⁹ Kara, "Babanzâde", 193.

⁴⁰ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 286.

⁴¹ Kara, "Babanzâde", 201.

⁴² Bâkillânî, *et-Takrîb ve'l-İrşâd*, 1: 202.

⁴³ Muhammed b. Salih İbn Useymîn, *Fıkh Usûlüne Giriş*, trc. M. Beşir Eryarsoy, (İstanbul: Guraba Yayınları, ts.), 8.

Şâhid: Zaruri veya istidlali olarak bilinmesi fark etmeksizin kendisince (malum) olan şeyi (istidlal ile) göstermeden (kendisine) malum olan şeydir.

Ġâib: Bilgisine öncesinde bilinen bir hal ve teemmül ile ulaşılamayıdır.

İbn Fûrek'e göre aynı zamanda gaib "öğrenilmesi için zaruriyyât ve havastan bir şey ile olmayan şeydeki hissini yokluğu" dur.⁴⁴ Yani herhangi bir tefekkür ve düşünce ile asla ulaşılamayan bilgi kast edilmektedir.

Şey: Mevcuddur.

Şeyin mevcudiyeti konusunda herhangi bir tartışma yoktur, asıl tartışma ma'dûma şey denilip denilemeyeceği meselesinde yaşanmaktadır.

Ma'dûm: (Bir şey) olmayandır.

Eş'arîler ma'dûmu hem cevher, hem de hasen, kabih, beyaz, siyah, araz, cevher, zat veya ayn türünden arazlar olarak görmezler.⁴⁵ Ma'dûmun şey olup olmaması kelimciler arasındaki müşkil meselelerden birisidir. İbn Fûrek diğer Eş'arî kelimcileri gibi ma'dûmu "varlıktan önceki hal" olarak görerek "şey" olarak kabul etmezler.⁴⁶ Nisâbü'rî'ye göre de ma'dûm şey ve zat olarak isimlendirilmez. Onun hakkındaki bilgi ibareye dönüktür. Bir şeyin zat ve şey olması onun bilinmesini gerekli kılar. Bu sebeplerle varlığının sıfatı olmayan şey ma'dûmdur.⁴⁷ Buna karşılık olarak Mu'tezile mezhebi ma'dûmu "şey" olarak kabul etmektedir.

Kadîm: Bu kelime mübalağa vardır. Anlamı ise vucudda kendisinden gayrısına mütekaddim olandır.

Nisâbü'rî'ye göre kadîm ezelde var olandır, yani evvelinde varlığın bulunmadığı, varlığının bir başlangıcı olmayandır.⁴⁸ Cürcânî kadîmi onun dışında varlığının olmadığı mevcûd olarak tanımlamaktadır ki o kadîm varlık bi'z-zât olan Allah'tır.⁴⁹ Allah zaman ve zat bakımından âleme mesbûktur. Tehânevî de Eş'arîlerin kadim olmayı Allah'ın bir sıfatı olduğunu, Mu'tezilenin buna lafzen karşı olduğunu söylemektedir.⁵⁰

Muhdes: Evvelde bulunmayandır.

Yoklukla öncelenen ve varlığının başlangıcı olan anlamına gelir. Hâdis ve muhdes aynı şeydir. Muhdes, varlığı kendinden öncekine mesbûk olan, öncesinde ve sonrasında başka varlığın bulunduğu şey anlamına gelmektedir.⁵¹ Diğer bir tanıma göre muhdes vücudunun evvel ve ibtidaen bulunmamasıdır. İki kısma ayrılır: varlığında hayyiz (mekâna yerleşen) varsa cevher, yoksa arazdır.⁵² İbn Fûrek, İmam Eş'arî'nin muhdes, ihdâs, hudûs, hâdis, hadîs, hedese, fiil, meful, îcâd, mûced, ibdâ', mübde', ihtira', muhtera', tekvin, mükevven, halk ve mahlûkun aynı manaya gelen

⁴⁴ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 14.

⁴⁵ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 246.

⁴⁶ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 252, 253.

⁴⁷ Nisâbü'rî, *el-Hudûd*, 22.

⁴⁸ Nisâbü'rî, *el-Hudûd*, 23.

⁴⁹ Cürcânî, "Kadîm", *Mu'cemu't-Ta'rifât*, 144.

⁵⁰ Muhammed Alî et-Tehânevî, *Keşşâfu Istilâhâti'l-Fünûni ve'l-Ulûm*, thk. Ali Dehrûc, (Beyrut: Mektebetu Lübnân, 1996), 1306.

⁵¹ Ahmed el-Ehsâi, *Mustalahâtu İlmi'l-Kelâm*, thk. Ahmed Abdülhâdi el-Muhammed Sâlih, (Beyrut: Dâru'l-Mehecce'ti'l-Beydâ, 2009), 73.

⁵² Nisâbü'rî, *el-Hudûd*, 24.

kavramlar olduğunu belirtmektedir.⁵³ Cürcânî de hudûsu yokluktan sonra var olan şeyden bir ibare olarak görmektedir.⁵⁴ Hudûsu Tehânevî kadimin zıttı olarak tanımlayarak izâfî, hakiki, zâtî ve zamanî olarak bölümlere ayırmaktadır.⁵⁵

Fâil: Zâtî ile yaratandır. Varlığı da aynı şekilde olandır. Bu durum Allah'ın sair havâdis ve a'yanı yaratması için (gerekli)dir.

İmam Eş'arî hakiki fâil olarak Allah'ı kabul etmektedir.

Kesb: Kâdir olanın bizde tasarrufta bulunduğu hüküm ve haldir. Bu, yapabilenin hâdis kudretiyle ilgili bir durumdur.

Cürcânî kesbi fayda kazanmak veya zararı defetmeye yönelik fiil olarak tanımlamaktadır. Kesb Allah'ın fiili olarak vasf edilemez çünkü O varlığında faydayı kazanmak zararı def etmek gibi vasıflardan münezzehtir.⁵⁶ İbn Fûrek Eş'arî'nin kesbin Allah'a ait bir fiil olduğunu insanın ise müktesibi olduğu görüşünü aktarmaktadır. Bu bakımından kesb bir yönüyle kadîm, diğeriyle muhdes sayılır.⁵⁷

Terk: Kulun iktisâb ettiği türden bir şeydir. Kişinin, zıddını gerçekleştirileceği bir şeye karşın kendisinde hâsıl olan hükümdür.

Burada kastedilen şey bir kimsenin iki zıttan birini tercih etme durumudur. İsterse küfrü, isterse de imânı tercih eder. İbn Fûrek *el-Mücerred*'de terki imân ve küfür örneğindeki gibi iki zıttan birini bırakmayı terk olarak tanımlamakta ve onların arazlardan meydana geldiğini belirtmektedir. Çünkü tezat ve münâfi ancak arzlarda vardır.⁵⁸

Cevher: Tezat olmamak kaydıyla arazlardan bir arazi, cinslerden bir cinsi kabul edendir.

Diğer bir tanımla cevher bir konuda (mevzu') olmaksızın var olandır.⁵⁹ İbn Fûrek cevheri aynı zamanda arazları taşıyan, bölünemeyen en küçük cüz olarak da tanımlamaktadır.⁶⁰ Nisâbü'rî'ye göre cevher, varlığı bir mekâna yerleşendir.⁶¹ Cürcânî ise cevheri "a'yanda bulunan, mevzu'da olmayan mahiyet" olarak tanımlayarak beş kısma ayırmaktadır. Bunlar: heyulâ (suret kabul eden cevher), suret, cism, nefis ve akıldır.⁶² Cevherin mütekellim indindeki en önemli tartışma konusu cevherlerin mütehayyiz olmasıdır. Kelâmcıların cumhuru cevherleri mütehayyiz olarak görmektedirler.⁶³

Cisim: (Cevherlerden) müelleftir (birleşiktir).

⁵³ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 28.

⁵⁴ Cürcânî, "Hudûs", *Mu'cemu't-Ta'rifât*, 74.

⁵⁵ Tehânevî, *el-Keşşâf*, 627.

⁵⁶ Cürcânî, "Kesb", *Mu'cemu't-Ta'rifât*, 154.

⁵⁷ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 92.

⁵⁸ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 230.

⁵⁹ Âmidî, *el-Mübîn*, 105.

⁶⁰ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 202.

⁶¹ Nisâbü'rî, *el-Hudûd*, 24.

⁶² Cürcânî, "Cevher", *Mu'cemu't-Ta'rifât*, 71.

⁶³ Cürcânî, "Cevher", *Mu'cemu't-Ta'rifât*, 75; Konu hakkında geniş bilgi için bk. Muhammet Yazıcı, "Sünni Kelâmcılara Göre Varlık Kategorileri" *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2007): 231.

Bu tanım cismin iki ya da daha fazla cevher-i fertten oluşan bir bütün olduğunu belirtir.⁶⁴ Cüveynî ve Bâkîllânî de cismi müellef olarak tanımlamaktadır.⁶⁵ Diğer bir tanımla cisim, isim, madde ve suretten oluşan bir terkip olup bir mahalle ihtiyaç duyardır.⁶⁶ Tehânevî cismi muhtelif unsurlardan oluşmuş tabiata sahip olarak tanımlamaktadır.⁶⁷ Bazı lügatlerde cisim, tabi'î ve ta'limî olarak iki kısma ayrılır.⁶⁸ Cisimler genel olarak üç boyutu (uzunluk-araz-derinlik) kabul eden olarak kabul edilmektedirler. Cürçânî de cismi üç boyutu kabul eden cevher olarak tanımlamaktadır. O da cismin cevherlerden müellef ve mürekkeb olduğunu kabul etmektedir.⁶⁹ İbn Fûrek tanımında geçen "müellefi" mücteme' olarak da ifade eder. Buna göre cisim iki cevherden meydana gelmiş bir isimdir. Cisimlerin bu şekilde müfret veya cem' olarak bulunması caizdir. Ayrıca böyle muhtelif olan cevherlerin renkli olmaları da caizdir, fakat cevher-i vahid böyle olamaz.⁷⁰ Bu tanımların ortak yönü cismin müellef ve mürekkeb bir varlığa sahip olmasıdır.⁷¹

Sûret: Tasavvur olunandan teliftir. Aynen verilen için "hibe", çalıntı için "sirkat" denildiği gibi sûret tasvir edildiği şeyden ayrıldığı anda anlamı genişler.

Sûret "cismin iki parçasından birisi olup aynı zamanda diğer parçaya hulûl eden" olarak da tanımlanmıştır.

Araz: Cevherde ortaya çıkmıştır. Bekâsı yoktur.

Diğer bir tanımla araz, cevherde var olan, mütehayyiz olmayan ve varlığı teceddüd etmeyendir.⁷² Cürçânî arazi "renkler gibi oluşmak için bir mahal veya mevziye muhtaç olan mevcut" olarak tanımlamaktadır.⁷³ Cevherlerin mütehayyiz olduğu anlaşılınca arazlar da onlara hal olarak mütehayyiz olmaktadır. Arazlar cevherler gibi zatı gereği var olamazlar. İbn Fûrek arazların hakikatte bir cihetlerinin olmadığını, birbirlerine hadd olarak varlıklarını sürdürdüklerini söylemektedir. Ona göre arazlar ancak cevherler ile oluşurlar. Bu yüzden araza cevherdeki hal de denir.⁷⁴ Arazlar birçok kısma ayrılır. Bunlardan bazıları şunlardır: kudret, nefret, şehvet, hayyat nazar, zann, i'tikâd, kerâhet, irâde, ilim, hareket, sükûn, ictima', iftirâk, ağırlık, hafiflik, hararet, soğukluk, ıslaklık, kuruluk, renk, ses, koku, fenâ ve mevt.

İctima': Üçüncü bir cevherin aralarında olmasa da iki cevherin birbirleriyle olan temasıdır. (bir arada bulunmalarıdır)

İbn Fûrek İmam Eş'arî'nin te'lif, ictima', mûmâse, mücâvere, iltisâk ve ittisâl gibi terimlerin aynı manadan türetildiğini aktarmaktadır. Bunlar cevherin cevher ile kevnî olduğundan aralarına üçüncü bir şeyi kabul etmezler.⁷⁵

⁶⁴ Âmidî, *el-Mübîn*, 107.

⁶⁵ Karadaş, "Kelâm İlminde İstihale ve Medeniyet Tasavvuru", 210.

⁶⁶ Ehsâî, *Mustalahâtü ilmi'l-Kelâm*, 70.

⁶⁷ Tehânevî, *el-Keşşâf*, 102, 561.

⁶⁸ İsmail Kara, "Babanzâde", 198.

⁶⁹ Cürçânî, "Cism", *Mu'cemu't-Ta'rifât*, 68.

⁷⁰ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 87.

⁷¹ Cevher ve cisim kavramlarıyla ilgili İbn Fûrek'in diğer açıklamaları için bk. Ali Öge, "İbn Fûrek Hayatı, Eserleri Ve Tevhîd Risâlesi", *Tarix ve Onun Problemleri, Nazari, Elmi, Metodolojik Jurnal* 1 (2011): 1-24.

⁷² Nisâbü'rî, *el-Hudûd*, 24, 33.

⁷³ Cürçânî, "Araz", *Mu'cemu't-Ta'rifât*, 125.

⁷⁴ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 203, 265.

⁷⁵ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 88.

İftirâk: Üçüncü bir cevherin aralarında olmasında sakınca olmaksızın iki cevherin iki yeri işgal etmesidir.

Hareket: Zevaldır.

İbn Fûrek'e göre hareket, nukle, zevâl, hurûc, irtihâl kavramları tümüyle aynı anlamlara gelir. Her müteharrikin intikal edeni, her intikal edenin de bir müteharriki vardır. Hareket iki mekânı gerekli kılar ve üç kısma ayrılır: muhtelif, zıt ve mütemâsil.⁷⁶ Hareket bir cismin varlığından sonra başka bir mekânda yeniden olması, yani cismin bir yerden diğer mekâna intikalidir.⁷⁷ Bu tanımlardan anlaşıldığı üzere hareketin bir mekândan diğer bir mekâna intikal etmek ve bir halden diğer bir hale dönüşmek gibi özellikleri vardır.

Sükûn: Aralıksız/fasılasız bir şekilde kendinden önce bir hareketin olmadığı şeydir.

Sükûn aynı zamanda varlığın bir cinsidir. Bir mekânda oluştuğunda sükûn olur. Başka bir mekânda oluşursa başka bir varlık olur. Bir mekândaki hareket başkasında sükûn olur. Sükûn için "intikal ve dönüşümün olmamasıdır" da denilmektedir.⁷⁸ Yani hareket edebilmesi mümkün olan bir şeyin hareketsizlik halidir.⁷⁹ Sükûn aynı zamanda varlığın bir cinsidir. Bir mekânda oluştuğunda sükûn olur. Başka bir mekânda oluşursa başka bir varlık olur. Bir mekândaki hareket başkasında sükûn olur. İmam Eş'arî sükûnu ihlal ettiği mekândaki varlığı anlamında tarif etmektedir.⁸⁰ Cürcânî sükûnu hareket etme şanınin yokluğu,⁸¹ Tehânevî ise onu "hareketin zıttı" olarak cisimlerin sıfatlarından görmektedir.⁸²

Kevn: Kâini (yaratan) hayz (yer kaplama) veya bir cihet veya cihet gibi takdir edilen bir mana ile muhassıs kılar.

Teâkub: Aralık/fasl olmadan diğerinin akabinde bulunan arazlardan bir şeydir.

Teâkub birbiri ardında teşekkül eden şeyleri ifade etmektedir.

Misleyn: (İki siyah, iki beyaz, iki ilim iki kudret gibi) birbirinin yerini tutan, yerine geçen (vekâlet eden), ilgili bir vasfı diğeri için de uygun olan, kendisine mustahil olanı diğere de mustahil olan iki şeydir.

Misleyn genel olarak birbirine benzeyen, aralarında bir değişikliğin bulunmadığı iki şey anlamında bir kavramdır. İbn Fûrek *el-Mücerred*'inde misleyni "temâsül vasfına sahip her iki eşit mütemâsilin arasında olması gerektiğini, çünkü her biri böyle olursa diğerini örtmüş olacağını, onun yerine nâib olabileceğin, diğeri için caiz olan her şeyin misline de caiz olduğunu, çünkü onun misli olduğunu belirtir. Eğer bunlardan birisinin vasfı değişirse diğerinin misli/eşi olamaz, ona muhalif bir şey olur.⁸³

⁷⁶ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 244, 245.

⁷⁷ Ehsâf'nin *Mustalahâtu ilmi'l-Kelâm*, 35.

⁷⁸ Ehsâf'nin *Mustalahâtu ilmi'l-Kelâm*, 35.

⁷⁹ Âmidî, *el-Mübîn*, 91.

⁸⁰ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 211.

⁸¹ Cürcânî, "Sükûn", *Mu'cemu't-Ta'rifât*, 104.

⁸² Tehânevî, *el-Keşşâf*, 963.

⁸³ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 209.

Hilâfeyn: (Bir) diğeri için zıttıdır.

İbn Fûrek burada iki şeyden birinin vasfı olarak diğeri için muhalif olmasının kastetmektedir. Bunlar misleynde olduğu gibi birbirlerini örtemezler.

Ğayreyn: İki şeyden birinin diğeri için ayrılmış/müfârik olmasının caiz olmasıdır ki bu zaman ve mekân, yeni olma/hâdis, öne geçme/tekaddüm bakımından olması veya birinin yokluğu ile diğeri için olması yönüyledir.

Zıddeyn (iki zıt): Misleyn veya çeşitli/muhtelif olarak sonradan olma/hudûs cihetiyle bir zaman ve bir mahalde birbirini nefyeden şeydir.

Bir araya gelmeleri imkânsız olan iki muhtelif şeyin bir mekânda olması veya içtima etmeleri imkânsızdır. İmam Eş'arî'ye göre iki araz ancak birbirinin cinsine sahip olurlarsa ortaya çıkarlar, değilse bunlar iki zıt olup aynı anda ortaya çıkamazlar.⁸⁴ Yine imam Eş'arî tezâtı "iki muayyen şeyin hudûs cihetiyle bir mahalde bir araya gelmelerinin imkânsız olması" şeklinde tarif etmektedir.⁸⁵ Nisâbü'rî'ye göre zıt, diğeri için varlığından dolayı aynı anda ortaya çıkamayandır.⁸⁶

Bedeleyn: İki birine zıt olmalı, (tebdilin yapıldığı) yer ve mekân aynı olmalıdır.

İbtida: Varlığın açılması, başlamasıdır.

İâde: Vücuda geldikten sonraki hudûsudur. Aralarında takaddüm ve cüzlerinin birbirinden ayrılması/tehallül yoktur.

İmam Eş'arî bir şeyin ibtidasını hudûs ve iftitâh olarak tanımlamaktadır. İade ise ikinci kez ibtida etmesidir.⁸⁷

Kâim Binefsihi: Bir mahalde bulunmak ve yaratılmış olmaktan müstağni olmasıdır.

Sıfat: Mevsuf için hükmen gerekli olan şeydir.

Diğer bir tanımla iki malûm olanı birbirinden ayıran işarettir.⁸⁸ Cürcânî sıfatı zatın uzun, kısa, akıllı, ahmak gibi bazı hallerine delalet eden isim olarak tanımlamaktadır.⁸⁹

Vasf: Sıfata delalet eden sözdür. Her vasfın bir sıfatı vardır. Her sıfatın bir vasfı yoktur.

İmam Eş'arî vasf ve sıfatı aynı görürken Eş'arîlerin geneli ve İbn Fûrek sıfat ve vasfın ayrı olduğu görüşündedirler.⁹⁰

Bekâ/el-Bâkî: Hâdis olmayan bir varlıktır.

İbn Fûrek bekâyı aynı zamanda bir şeyin haddi ve hakikati olarak tarif etmektedir. Arazlar bakî değildir ve bekâ Allah'a ait bir sıfattır, onun başlangıcı ve sonu yoktur. Varlıkta onun vücuduna takaddüm eden bir şey yoktur.⁹¹

Fenâ: Yok olmak demektir. Cevherler bununla muttasıl olursa ondan hâsıl

⁸⁴ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 257.

⁸⁵ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 258.

⁸⁶ Nisâbü'rî, *el-Hudûd*, 27.

⁸⁷ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 94.

⁸⁸ Nisâbü'rî, *el-Hudûd*, 22.

⁸⁹ Cürcânî, "Sıfat", *Mu'cemu't-Ta'rifât*, 114.

⁹⁰ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 39.

⁹¹ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 237.

olan varlıklar ve sıfatların vücudu da ayrılır. (Aynı şekilde) arazlar da böyle ittisaf edilirse yine de fânî olur.

Cürcânî fenâyı mezmûme vasıfların düşmesi olarak tanımlamaktadır.⁹²

2.2. Kelâm İlminin Ana Kavramları

Kudret: Hükmen kâdir için gerekli olandır.

İbn Fûrek kudret ve istitaatı aynı anlamda görmektedir.⁹³ Nisâbü'rî'ye göre kudret yaşayan için gerekli olan bir sıfattır.⁹⁴

İrâde: Yenilenen bir meşîet ya da yokluğu ortadan kaldırmasıdır.

Burada kastedilen şey makdûrun istenilen bir şeyi ortaya koyabilmesi ya da örneğin fakirlik gibi bir yokluğu ortadan kaldırma gücüdür. İrâde için "Hakk'ın varlık için mürid olması gibi sonradan var olan şeyin, hangi zamanda var olacağını belirlemeyi gerektiren bir manadır" şeklinde tanımlama da mevcuttur.⁹⁵ Diğer bir tanımla irâde "makdûrun iki taraftan birini itikâd veya nefy etmesidir. İrâde makdûrun iki taraftan birini diğerine tercih ile bir yönünü bırakıp diğerini tercih etmesidir."⁹⁶ Cürcânî'ye göre irâde diriler için bir sıfat olup ondan fiil hâsıl olur.⁹⁷ Yine ona göre meşîet ma'dûmu icad veya mevcudu yok etmek için Allah'ın zatında tecelli eden şeyin ibaresidir.⁹⁸ İbn Fûrek'e göre kadim ve muhdes olmak üzere iki tür irâde vardır. Kadîm irâde Allah'ın bir sıfatıdır. İrâde, kast, ihtiyar, rıza, muhabbet, gâdab, rahmet gibi şeyler Allah için kullanılan vasıflardır. Dolayısıyla irâde Allah'ın zatına ait bir vâcib sıfattır.⁹⁹ Günümüz kavram lügatlerinde irâde "istek duyulan şey üzerindeki azimet" olarak tanımlanmaktadır.¹⁰⁰

Kerâhet: Yapılması doğru olmayan bir şeyin âdemine bedel olması uygun olmayan iradedir. İmam Eş'arî mutlak manada keraheti irâdenin zıttı olarak görmez. Bilakis irâde bir yönüyle kerâhettir. O eğer bir şeyi yaratmayı irâde etmişse onun ortadan kalkmasını kerih görür. Eğer ortadan kalkmasını irâde etmişse yaratmasını kerih görür. Bir şeyin yaratılması ile ilgili irâdesi yokluğu ile ilgili kerâhetinin aynıdır. Yani kerâhet mekrûhun zıddına olan irâdedir.¹⁰¹ Nisâbü'rî'ye göre kerâhet, "kalbimizde varlığı kerih görülen" manasındadır.¹⁰² Cürcânî ikrâhı ceza olarak başkasının beğenmediği şey ile ona yüklemek olarak tanımlamaktadır. Ayrıca o ikrâhı insanın tabii ve şeri olarak beğenmediği şey üzerine ilzam ve icbar olarak görmektedir.¹⁰³ Tehânevî ise ikrâhı insana sevmediği şeyi yüklemek olarak tanımlamaktadır.¹⁰⁴

⁹² Cürcânî, "Fenâ", *Mu'cemu't-Ta'rifât*, 142.

⁹³ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 44, 107.

⁹⁴ Nisâbü'rî, *el-Hudûd*, 69.

⁹⁵ Nisâbü'rî, *el-Hudûd*, 103.

⁹⁶ Kara "Babanzâde", 228.

⁹⁷ Cürcânî, "İrâde", *Mu'cemu't-Ta'rifât*, 16.

⁹⁸ Cürcânî, "Meşîetullah", *Mu'cemu't-Ta'rifât*, 181.

⁹⁹ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 69.

¹⁰⁰ Ehsâî, *Mustalahâtu ilmi'l-Kelâm*, 32.

¹⁰¹ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 71.

¹⁰² Nisâbü'rî, *el-Hudûd*, 104.

¹⁰³ Cürcânî, "İkrâh", *Mu'cemu't-Ta'rifât*, 31.

¹⁰⁴ Tehânevî, *el-Keşâf*, 249.

Radiyallahu Ani'l-Mü'minin: İbadetlerden dolayı Allah'ın mükâfatlandırma irâdesidir.

Sehatuhu Teâlâ Ani'l-Küffâr (Allah'ın kâfirlere olan hoşnutsuzluğu): Allah'ın kâfirleri cezalandırma irâdesidir.

Allah'ın Muhabbet ve Rahmeti: Rıda konusunda zikrettiğimiz şeyler üzerinedir.

Adâveti ve Ğadabı: Hoşnutsuzluğu anlamındadır. Yani intikam irâdesidir.

Şehvet: Faydalanma (kullanım) için olan irâdedir.

Temenni: Olması veya olmaması hakkında muradının bilinmediği irâdedir.

Muhâl: Gaye/mecrasından koparılan ve konumundan uzaklaştırılan kelimedir. İki zıddın bir araya gelmesi buna benzetilmiştir. İki zıt beraber bulunamazlar. Geçmişte bir darbin varlığının aynı anda zıddıyla olmayışı gibi de buna örnektir.

İbn Fûrek *el-Mücerred'* de muhâl ile ilgili örneklerin birinde “yarın eve girdim” şeklinde bir örnek vermektedir. Böylece iki zıttın bir arada olamayacağına vurgu yapmaktadır.¹⁰⁵

Hayât: Varlığıyla müdrekâtın (idrak edilenin) idrâkine varılmasıdır.

İbn Fûrek *el-Mücerred'* de hayatı muhdes ve araz olarak tanımlamaktadır. Allah'ın hayatı ise araz olmayıp kadimdir.¹⁰⁶

Ölüm: (Onunla beraber) hayatın olmamasıdır. Ona takaddüm eden hayat üzere sabitliği olmamaktır.

Ecel: Vakittir.

el-Mücerred' de İbn Fûrek eceli hîn, vakit ve zaman ile yakın anlamlarda tanımlamaktadır. Ona göre maktul olan da eceliyle ölür.¹⁰⁷ Ecel bazılarına göre ise bir şeyin hudûsu anlamına gelmektedir. Bu manada ecel (kişinin) dünyadaki varlığının sona ererek yeni bir varlık içerisinde bulunmasıdır.¹⁰⁸

Nihâyet: Hakikati varlığının yokluğuna yöneliktir. Aynı şekilde vücuda ziyade olan şeyi de nefyeder. Veya bire ziyade olan şeyin de nefyi anlamındadır. Zatta mütenahi olan arazlara da ıtlak olunur. Bunun manası ancak cevherler ile oluşmasıdır.

Kümûn: Gizlenmektir.

Kümûn için “yağın sütteki gizlendiği gibi gizlenmiş olan şey” gibi benzetme yapılmaktadır. İmam Eş'arî kümûn ve zuhûrun cisimlerin sıfatları olduğunu, arazlarda bunların olamayacağını belirtir. Ona göre bunlar hareket ve sükûnu caiz, mütehayyiz sıfatlara sahip cevherler için olabilir.¹⁰⁹

Zuhûr: Ortaya çıkmak/inkısaftır. Bu ikisi cevherlerin sıfatlarındandır. Öyleyse ikisi temas ve mufâraka halindedir. Temas ve mufâraka arazlarda müstahildir.

Hulûl: O, mekân içinde ve ona dayanarak sükûn içinde olmasıdır. “Su kuyuda

¹⁰⁵ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 265.

¹⁰⁶ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 257.

¹⁰⁷ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 135.

¹⁰⁸ Ehsâî'nin *Mustalahâtu İlmi'l-Kelâm*, 23.

¹⁰⁹ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 260.

çözüldü, yağ testide eridi” sözü gibi bu cevherlerin sıfatlarıdır.

Aynen arazların cisimlerde, ruhların da cisimlerde ortaya çıkması gibi bir mevcudun diğerinde tabi olma yoluyla varlığını sürdürmesinden ibaredir.¹¹⁰

Melâ: Mekânın dolu olmasıdır. Her cüzünde onu işgal eden bir şey vardır. (boş kalmamasıdır)

Yani mekânın madde (cisim) ile dolu olmasıdır. İmam Eş’arî melâyı her cüzünde parçalarının işgal ettiği her cihetiyle kapsadığı şekliyle tarif eder.¹¹¹ Tehânevî hükemânın da melâyı mekânın dolu olması şeklinde isimlendirdiğini belirtir.¹¹²

Halâ: Mekânların boş olması varlıklar ile işgal edilmemiş olmasıdır.

Halâ var olduğu farz edilen boyuttur (bu’d) ki hacmi olan bir varlığın onu doldurmaktadır.¹¹³ Hayyiz de lügatte boşluk anlamındadır. Lügatlerde mekân ile müte-radif olduğu belirtilmektedir. Fakat mütekellimîne göre mekân başka hayyiz başkadır. Hayyiz içinde cisim bulunup bulunmaması düşünülmezsizin mütevehhim boşluk iken mekân, içinde cismin bulunması itibarı ile mütevehhim boşluktur.¹¹⁴ Cürcânî halâyı mütekellimin indinde mevhum boşluk olarak tanımlamaktadır.¹¹⁵ Tehânevî halâyı cisimdeki mefrûd (belirli/muayyen) ve mevhum imtidât olarak görür. Halâ cismin işgal ettiği ve bir parçasına intibak ettiğinden mekân olarak da isimlendirilmiştir. El-bu’du’l-mevhûm ve el-ferâğî’l-mevhûm olarak da isimlendirilir. El-bu’du’l-mevhûm işgalden hâlidir. Cisimlerin birbirlerine temas etmedikleri boşluklar vardır. Bu da bu’du’l-mevhûm olarak isimlendirilir. Hükemâ ise bunu bu’du’l-mücerred olarak hariçte mevcut olarak görürler.¹¹⁶

Merî: Görenin gördüğü şeydir. (Görünür olan)

İbn Fûrek Allah’ın ahirette görünmesini nazar ve kıyas ile caiz görmektedir. Mü’min veya kâfir mükellef veya mükellef olmayan için buna cevaz vermektedir.¹¹⁷

Vâhid: Cüzlere ve kısımlara ayrılmayan şeydir.

Vâhid birkaç bölüme ayrılmaktadır: Sayı bakımından mutlak vâhid/tek (vâhid bi’l-aded), bitişik tek (vâhid bi’l-ittisâl) birleşik tek (vâhid bi’t-terkîb), tür bakımından tek (vâhid bi’n-nev’) cins bakımından tek (vâhid bi’l-cins).¹¹⁸ İbn Fûrek kelâmullahın da aynı şekilde cüzlere ve kısımlara, yani harflere ayrılamayacağını belirtmektedir.¹¹⁹

Tevhîd: Allah Teâlâ’nın tek olduğu hususundaki ilimdir. Allah âlemin failidir, onun ikincisi, şeriki yoktur. Allah böyle vasıflandırılır.

İbn Fûrek vâhidin üç anlama geldiğini belirtir: ilki tazîm ve teşbihten tenzih,

¹¹⁰ Ehsâî, *Mustalahâtu İlmî’l-Kelâm*, 44.

¹¹¹ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 105.

¹¹² Tehânevî, *el-Keşşâf*, 1638.

¹¹³ Âmidî, *el-Mübîn*, 93.

¹¹⁴ Kara, “Babanzâde”, 216.

¹¹⁵ Cürcânî, “Halâ”, *Mu’cemu’t-Ta’rifât*, 88.

¹¹⁶ Tehânevî, *el-Keşşâf*, 756.

¹¹⁷ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 79.

¹¹⁸ Âmidî, *el-Mübîn*, 111.

¹¹⁹ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 66.

ikincisi bölünemeyen parçalara ayrılmayan, üçüncüsü ise fiillerinde şeriki olmamasıdır.¹²⁰ Tevhîdî Cürçânî "lûgat olarak bir şeyin tek olduğu hakkındaki hüküm ve onun bir olduğuna dair ilim, istilâh olarak ise ilâhî zatı her türlü evham, tahayyül ve tasavvurdan tecrid etmek" olarak tanımlamaktadır.¹²¹

Muvahhid: Zikrettiğimiz üzere (tevhîdî) bilen (kabullenen)dir.

İmân: Allah Teâlâ'yı bilmek, kalp ile tasdik ve onu içeren şeyi ikrârdır.

Küfr: Allah ve sıfatları hakkındaki cehl, tekzip ve (onun zat ve sıfatlarının) içerdiklerini inkârdır.

İbn Fûrek Allah hakkındaki cehaleti kâfirlik olarak isimlendirir. Cehaleti aynı zamanda Allah'ın resullerini tekziibe yakın görmektedir. Yani kâfir kavramı Allah hakkındaki cehaleti, resulleri ve ayetleri inkâr edenleri kapsamaktadır.¹²² Allah hakkındaki cehl ona buğz, kibir ve hafife alma olarak değerlendirilmiştir. Nisâbü'rî'ye göre küfr ikrar edilmesi gereken şeylere inattır. Kâfir ise kendisine has bir cezayı hak edendir.¹²³ İmanın setr olarak tanımlanmasına İmam Eş'arî karşı çıkmaktadır. Ona göre "benim nimetimi ve ihsanımı inkâr etti" "hakkımı inkâr etti" örneklerindeki küfr setr anlamını vermemektedir. Aksi halde "Allah'ı setr etmişti" anlamı çıkardı.¹²⁴

Fısk: Tâatten çıkmaktır. Her küfür fısktır, her fısk küfür değildir. Aynı şekilde haramı helal kılmakla da tâatten çıkmış olur. Haramı helal kılmak belirttiğimiz gibi küfürdür. Haramı helal kılmak ve küfran olmaksızın tâatten çıkmak ise bu küfür olmaz.

Nifâk: Kalpte olan şeye muhalif olarak ortaya çıkandır. (Kalpteki ile dilde söylenen şeyin birbirine aykırı olmasıdır.)

İlhâd: Haktan çıkmak ve sapmaktır.

Fücûr: Doğruluktan başka yöne meyletmektir.

İslâm: Teslim olmaktır. Her imân İslâm'dır, her İslâm imân değildir.

İmam Eş'arî İslâm'ı "hükme boyun eğme, teslim olma, emirlerine tabî olma" şeklinde tanımlamaktadır. Ona göre her mümin müslimdir, her müslim eğer teslimiyeti tasdik ve imân ile değilse mümin değildir.¹²⁵

Hidâyet: Kalbin bilmesi ve gerekliliğini tasdik etmesidir. Her vacib ve bunla ilgili haberler mecaz ve genişlik olarak hüdâ şekliyle isimlendirilir. Aynı şekilde bir şeye davet, kabul edenler için hidayet sayılırken, kabul etmeyenler için hidayet sayılmaz.

Din: Müşterek manalardan ibarettir. Burada deynune, ceza, hüküm, ibadet, alışkanlık murad edilmektedir.

İbn Fûrek dinin lügatte çeşitli anlamlara geldiğini bunlardan birini hesap olduğunu belirtmekte aynı zamanda âdet ve de'b, hüküm, taât, tedeyyün, ceza günü

¹²⁰ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 107.

¹²¹ Cürçânî, "Tevhîd", *Mu'cemu't-Ta'rifât*, 62.

¹²² İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 109.

¹²³ Nisâbü'rî, *el-Hudûd*, 83.

¹²⁴ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 152.

¹²⁵ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 155.

anlamlarına de geldiğini söylemektedir.¹²⁶

Kadâ: Muhtemel anlamlar arasında mütereddid bir lafızdır. Burada emr, i'lâm, ihbâr, irâde, ahd, hükm, hatm ve halk anlamları murad edilmektedir.

İmam Eş'arî de kadâyı i'lâm, halk, emr, hükm, edâ, ferâğ anlamlarına geldiğini belirtmektedir.¹²⁷

Tevfik: Kişi için hayırlı fiil olarak kabul edilen şeydir. Hidayete racidir.

Teklîf: Kul için külfet ve meşakkatte olduğu şeydir.

Niyyet: Maksudı ayırt eden/temyiz için kalpteki akittir.

Kurbe: Kişiyi (Allah'a) ulaştıran her şeydir. Şartı kendisine yaklaşılacak şey hakkında ilim sahibi olunmasıdır.

Tâat: Âmirin emrettiği şeye bağlanmaktır.

Hızlân: Küfr işlemeye olan kudrettir.

Nisâbûrî'ye göre hızlan zararı veya faydası olan şey ile insan arasındaki kendi tasarrufudur.¹²⁸ İmam Eş'arî hızlanı helâk ve ukûbe olarak tanımlamaktadır. İstilah olarak ise hızlân küfre kudretin olmasıdır. Ma'siyete olan her kudret hızlandır. Ancak Eş'arîlerin geneli hızlanı masiyete işlemeye olan kudretin yaratılması olarak tanımlamaktadır.¹²⁹

Hirmân: Küfr olmayan masiyete olan kudrettir.

Dalâl: Haktan çıkmaktır.

İbn Fûrek dalâli ayrıca helak yoluna götüren doğru yoldan çıkmak olarak tanımlamaktadır.¹³⁰

Lutf: Tâate olan kudrettir. Eğer büyük günah işlemeyen aralıksız olarak sürerse ismet olarak isimlendirilir.

İbn Fûrek'e göre Allah'ın muti' kullarından olan müminlere has birçok lütfu vardır.¹³¹

İsmet: Günah işlememe konusundaki hırsıdır.

Cürcânî ismeti masiyetten içtinap eden meleke olarak tanımlamaktadır.¹³² İmam Eş'arî lütfu itaat kudreti olarak görür, eğer bu itaat süregelir ise ismete dönüşür.¹³³ İbn Fûrek'e göre lütf, tevfik ve ismet tek başına bir kimsenin günah ve küfr içerisinde bulunmasına engel olmaz. Fakat müminler bu lütuflarla beraber sürekli olarak Allah'a dua edip sadece ondan isterlerse Allah onlara iltifat ederek günahlarından korur.¹³⁴ İbn Fûrek peygamberlerin nübüvvetlerinden önce günah ve zelle işlemlerini caiz görmektedir.¹³⁵

¹²⁶ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 113.

¹²⁷ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 114.

¹²⁸ Nisâbûrî, *el-Hudûd*, 59.

¹²⁹ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 117.

¹³⁰ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 118.

¹³¹ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 124.

¹³² Cürcânî, "ismet", *Mu'cemu't-Ta'rifât*, 127.

¹³³ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 123.

¹³⁴ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 119.

¹³⁵ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 176.

Temkîn: (Güç ve) kudretin yaratılmasıdır. (temkinden kasıt kudretin verilmesidir)

İbn Fûrek temkini fiilin ihtiyacı olan şey olarak görmektedir. İnsan bir fiili işlemek için kudrete ihtiyaç duymaktadır.

Tehliye ve **İtlâk:** Kulun makdûra gücünün yetmesi (mütemekkin) ve kâdir olmasıdır. Tehliye ve itlâk zikrettiğimizden daha fazla bir şey değildir.

Men': Müktesibe varlığı engellenendir. (Yani aciz içerisinde bırakılmasıdır)

İktisâb: Kudrete müteallik olanın aksine elde edilen şeyle ilgilidir.

“Kişi amelinin kâsibidir” örneğinde ifade edildiği gibi kudret sahibi olmayan mahlukâtın elde ettiği şeylerdir.

Sedd, Sarf ve Haylûle: Bunlar bir manada olup menetmeyle ilgili kavramlardır.

Takiyye: Bir fiili yapılmasından veya terk edilmesinden korkulmasıdır.

İkrâh: Onunla emrin/farzın (sorumluluğun) ortadan kalkmasıdır.

Fiili Terk Etmek: Şeriatın mubah kıldığı fiili insanın kendine zararından dolayı bırakmasıdır.

Özr: Yokluğunda mahzur oluşan fiilden dolayı kişi için caiz olan her şeydir.

Tevbe: Sığınma, (günahda) ısrar içerisinde olmadan, fedakârlıkla ve kendi isteği ile mükellef birisinin pişmanlık duymasıdır.

İbn Fûrek el-Mücerred'de fisk ve küfr olsun tüm günahlara tevbe etmeyi vacib olarak görmekte ancak bunların kabul olacağını Allah'a vacib görmemektedir. O, fadlı gereği kullarının tevbesini kabul eder.¹³⁶

Sevâb: Kendine has (mahsus) bir şekilde mükellefin faydaya ulaşmasıdır.

İkâb: Kendine has (mahsus) bir şekilde mükellefin cezaya uğramasıdır.

Zulüm: Malikinin yasakladığı ve mutasarrıfın mülkünde olmayan şey ile ilgili tasarrufudur.

Cevr: Bir şeyin hadd ve resm olarak aşılmasıdır.

Cevr kavramı ve tanımında geçen hadd ve resm kavramları daha çok mantıkla ilgilidir. Hadd daha efradını câmi' bir tanım iken resm daha genel bir tanımlı kastetmektedir. Hadd bir şeyin özünü açıklarken resm niteliklerini, dolayısıyla arazlarını açıklayarak betimlemektedir.¹³⁷ İmam Eş'arî cevri hadd ve resmin zevali olarak görmektedir. Eğer taâti gerektiren bir haddten zevalde ise zemmedilmiş cevri olur. Buna aykırı bir şeyden zeval olmuş ise zemmedilmez.¹³⁸

Adl: Failin kendisine hak olan şeyi yapmasıdır.

İbâdet: Kulların tevazu ve itaatle, boyun eğerek Allah için gerçekleşen davranışlarıdır.

Nisâbü'rî'ye göre ibâdet kulun onunla hudû' ve boyun eğmeye kadir olduğu gayedir. Kul olmak boyun eğmenin ve kulluğun son noktasıdır.¹³⁹ İbn Fûrek'e göre

¹³⁶ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 166.

¹³⁷ Uysal, “İslam Düşüncesinde Erken Dönem Kavram Çalışmaları”, 3.

¹³⁸ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 123.

¹³⁹ Nisâbü'rî, *el-Hudûd*, 83.

tâatin anlamı ibadet ile aynı değildir. Taât olur fakat ibadet olmayabilir. İbadet özel bir tâattir. Onda tezellül, ta'zim vardır. Böylece mabuduna yakınlaşmış olur.¹⁴⁰

Hamd: Nimete olan şükürdür. Bu söz ile failine olan sena ve aynı şekilde tazîm ile olur. (hamd tazim cihetiyle güzel bir vasıftır. Hamd aynı zamanda şükür ve senâ anlamlarına da gelir.

Şükür: Nimet üzerine olan senâdır. Hamd ise daha geniş bir anlamdadır. (Şükür nimeti onu vereni tazim etmek için yapılan itiraftır.)

Medh: Mevsuf (vasıflandırılan şeyin) vasf edilmesi ve övmesiyle ilgili olan ihbar ve sözdür. İlim, cesaret ve buna benzer övülen sıfatlarla inamsız medh anlamına da gelir.

Zemm: Medhin zıttıdır. Medhde bulunan sıfatların dışında onu zemmeden yönünü haber verir.

Hasen: Failini medhle emrolduğumuz şeydir.

Kabîh: Failini yermekle/zemle emrolduğumuz şeydir.

Hakk: Varlığı tahakkuk eden, vücudu olandır. Bu genel genel bir ayırımdır. Özel ayırında ise vasfının gerçek olmasıdır. Çünkü o kesbimize göre icra edildiğinde hükmü hasendir.

Bu kavram bazen mevcut anlamında bazen kendinden haber verilen şeye de lalet eden haber anlamında kullanılır. Cürcânî'ye göre hakk lügat olarak inkârı mümkün olmayan, ıstılah olarak ise batılın zıttı olan ve akideye ait söylemler, dinler ve mezheplerin kabul ettiği vakiya mutabık hüküm olarak tanımlamaktadır.¹⁴¹

Bâtıl: Yok ve fani olandır.

Nisâbü'rî'ye göre bâtil hakikate ters olandır.¹⁴²

Savâb: Burada murad edilen şey Haktır. Bazen de murad edilen şeye isabet etmek anlamındadır.

2.3. Nübüvvetle İlgili Kelamî Kavramlar

Nübüvvet: "Nebe'"den türemiş bir kavramdır. Allah'tan özel bir vech ile haberi bildirmesi anlamlarına gelmektedir. Bu haber verme Allah'tan ve Allah'ın haber verdiği şeylerdendir ve ona özeldir. Nebe eğer hemzeli ise böyledir. Eğer hemzesiz ise nebe'den yerden yüksek anlamına gelir. "Bir tarafım yataktan yüksekte kaldı" gibi. Böyle olursa nübüvvetin anlamı "Allah ve elçisi arasındaki konumundan dolayı yükseklikle muhassas kılınmıştır" anlamına gelir.

İbn Fûrek nebi kelimesinin anlamında ihtilafların olduğunu belirtiyor. Nebi "rafî'u'l-kadr, munziletun indallat" gibi manalara gelir. Nebe kökünden alınırsa bu "yüksek bir mekân" anlamına gelir. Eğer hemzeli olan nebee den alınma ise manası haber olur ve "haber sahibi" gibi bir anlama gelir. İmam Eş'arî de eğer nebee den alınma ise haber nebveden alınma ise rifat anlamına geldiğini belirtir. Allah'ı kabul

¹⁴⁰ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 124.

¹⁴¹ Cürcânî, "Hakk", *Mu'cemu't-Ta'rifât*, 79.

¹⁴² Nisâbü'rî, *el-Hudûd*, 79.

edip peygamberi inkâr eden mümin değildir. Çünkü biz Allah'a peygamberler gönderen olarak iman ettik.¹⁴³

Risalet: Bu resullerin tebliğ, peygamberlik ve vahy ile ilgili bir emridir.

İmam Eş'arî resulü mürsel olarak kabul etmektedir. Ona göre peygamberlerin gönderilmesi Allah için vacib değildir. Allah, peygamberleri kullarına risaletle gönderir, onlara kulluk hükümlerini, va'd ve va'dini, sevap ve ikâbını öğretip tebliğ ederler.¹⁴⁴

Vahy: Süratli bir şekilde anlatmadır. Birçok şekilde varid olmuştur.

Mucize: Resullerin zor durumunda tasdiki için adet olanın hilafına Allah'ın icra ettiği şeylerdir. Peygamberlerin davet göreviyle birlikte iddia ettiği şeye destek olarak ve onunla meydan okuyarak sunduğu şey anlamına da gelir.

Cürcânî mucizeyi hayra ve mutluluğa davet için ortaya çıkan harikulade hal olarak tanımlamaktadır. Nübüvvetin davetinde onun doğru olduğunu izhar etmek ve onun Allah'tan gelen bir resul olduğunu ispat etmek için verilir.¹⁴⁵ Tehânevî herhangi bir çekişme olmadan ortaya konulmuş harikulade olaya olarak tanımlamaktadır. Mutad olan şeyin dışında bir şekilde ortaya çıkar.¹⁴⁶ İbn Fûrek'e göre mucizeler doğruluğa delalet eder. Nübüvvet iddiasında olan sahibine dediklerinin doğruluğuna işaret eden mucizeler verilir. Eğer sahibinin velayetine işaret edip onun doğruluğunu işaret ediyorsa keramet olarak isimlendirilir. (Denizi yarmak, ölüyü diriltmek gibi adet dışı olaylardır.)

Kerâmet: Allah'ın evliyalarına harikulade olarak ikram ettiği şeydir. Meydan okuma konusunda mucizeden ayrılır. Çünkü veli meydan okuyamaz, nebi ise meydan okur. Kerâmet resulün davası için mukarenet olması bakımından mucizenin şartlarını taşımaz. Dava velinin hakkı değildir. Onun hakkı kerâmetle kendisine has olan durumu gizlemesidir. Fakat resullere gizlemek değil, izhar etmek düşer.

Kıraat: Okuyanın düzenli harflerinden oluşan sesleriyle ilgilidir.

İbn Fûrek kıraat ile makrûun ayrımını yaparak, makrûun Allah'ın kadim kelâmı olduğunu, kıraatin ise harf ve sesler olduğunu belirtir. Allah'ın kelâmı kıraatle okunur buna Kur'an denir. Kıraat farklılıklar gösterirken makrû tektir değişmez bu yüzden "kıraat yedidir, kelâm birdir" denilmektedir.¹⁴⁷

Kitâbet: Kâtibin hareketlerine racidir. Rab Teâla kâtibin hareketlerinden harfleri yaratır. Bu harfler tecevvüz, tevessü ve kelâm olarak isimlendirilir.

Mesmû': Lügatte birçok anlama gelir. Bazen işitildiğinde idrak edilen şeydir. Bazen kabul murad edilir. Bazen de malum mefhum olarak murad edilir.

Haber: Doğru veya yanlış olmaktan hali olmayan şeydir.

Nisâbü'rî'ye göre kendisiyle başkasının halinin bilindiği kelimedir.¹⁴⁸

Sıdk: Hakkında verilen her haberin doğru olduğu haberdir.

¹⁴³ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 153, 174.

¹⁴⁴ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 174.

¹⁴⁵ Cürcânî, "Mucize", *Mu'cemu't-ta'rifât*, 184.

¹⁴⁶ Tehânevî, *el-Keşşâf*, 1575.

¹⁴⁷ İbn Fûrek, *el-Hudud*, 132; *el-Mücerred*, 62, 179.

¹⁴⁸ Nisâbü'rî, *el-Hudûd*, 50.

Nisâbü'rî'ye göre kişinin kendisine verilen haberi aynı şekilde bulmasıdır.¹⁴⁹ Tehânevî "sıdkı" yalanın zıttı olarak tanımlamaktadır. Mütakellim indinde sıdk haberinin vakıya mutabık olması şeklinde tanımlanmaktadır.¹⁵⁰ Cürcânî'ye göre sıdk kalb ve amelîyle doğru söylediği şeyin lisanından çıkmasıdır. Ona gör sıdk her şeyden önce gelir, ihlas ondan bir ferdir. İhlas ancak amelin içerisine girince ortaya çıkar.¹⁵¹

Kezib: Gerçeğin hilafına olan haberdir.

İbn Fûrek haberi veren kişinin verdiği habere muhalif olmasını kizb olarak tanımlamaktadır.

Emr: İtaâti gerektiren sözdür.

Nehy: Fiilin terkini gerektiren sözdür.

Ğayb: Bir şeyin idrakten gizli olmasıdır.

Bedâ: Kişinin kendisine gizli olanı anlaması/bilmesidir.

İmam Eş'arî bedâ ile neshi ayırarak bedâyı "zuhur" olarak tanımlamakta, bunu nesh ile kıyaslamakta ve nesihte böyle bir durumun olmadığını bildirmektedir.¹⁵² Nisâbü'rî'ye göre bedâ Allah'ın bizden birine bir şeyi emretmesi sonra aynı fiili nehyetmesidir. Fiil vecih, emreden, emredilen aynıdır. Bu akıbetleri bilen Allah için doğru olmaz.¹⁵³ Cürcânî bedâyı meydana geldikten sonra ortaya çıkan görüş olarak tanımlamaktadır.¹⁵⁴

Sonuç

Kelâm ilmi ancak kavramlarla kendini ifade edebildiğinden hicri III. asırdan itibaren ilmi disiplini ile birlikte kendine ait kavramlarını da oluşturmuştur. Dolayısıyla da bu kavramlar ile ilgili eserlerin yazımı da kelâm ilminin olduğu asırlara kadar geriye gitmektedir. İbn Fûrek Eş'arîlik için çok önemli bir isimdir. Onun *el-Hudûd fi'l-Usûl* adlı kavramları ele alıp incelediği eseri kelâmîciler tarafından kaynak eser olarak kabul edilmektedir. Mütakaddimin döneminde *el-hudûd* başlığı altında özellikle fıkıh ve kelâm kavramlarının birlikte ele alınmış olduğu görülmektedir. İbn Fûrek, bu eserinde başta kelâm ilmi olmak üzere mantık ve fıkıh usulü ile ilgili kavramları incelemektedir. Bunun dışında diğer ilimlere ait olup da bu üç ilim ile ilgisi bulunan bazı kavramlara da yer vermiştir. İbn Fûrek'in ele aldığı kavramlar, eserin başlığındaki (el-hudûd) kavramının özüne uygun olarak efrâdını cami' bir şekilde kısa ve genel ifadeler ile tanımlanmıştır. Bu kısa ifadeler ile tespit edilen kavramların ilk etapta anlaşılması güç olabilmektedir. Ancak İbn Fûrek kendisine ait diğer eserlerinde bu kısa tanımlarını genişletmiştir. Dolayısıyla İbn Fûrek'in özellikle *el-Mücerred* gibi diğer eserlerine bakmadan *el-Hudûd* adlı eserindeki kavramları tam olarak anlamak zordur. İbn Fûrek'in kelâm kavramlarına verdiği ilk elden manalar kelâm ilminin problemlerini anlama ve çözme hususunda önemli bir kaynaktır. Bu

¹⁴⁹ Nisâbü'rî, *el-Hudûd*, 50.

¹⁵⁰ Tehânevî, *el-Keşşâf*, 1070.

¹⁵¹ Cürcânî, "s-d-k", *Mu'cemu't-Ta'rifât*, 15, 113.

¹⁵² İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 199.

¹⁵³ Nisâbü'rî, *el-Hudûd*, 54.

¹⁵⁴ Cürcânî, "Bedâ", *Mu'cemu't-Ta'rifât*, 39.

bakımdan onun kavramlar hakkındaki görüşlerine başvurmadan tam anlamıyla kelâm ilminin istilahlarını kavramak mümkün görünmemektedir.

Kaynakça

- Akkuş, Süleyman. "el-Hudûd; el-Mu'cemu'l-mevdû'î li'l-mustalâhâtî'l-kelâmîyye adlı eserin tanıtımı". *Usûl İslam Araştırmaları* 11 (Ocak-Haziran 2008): 246-252.
- Âmidî, Seyfüddîn Ali b. Muhammed. *el-Mübîn fi şerhi meânî elfâzi'l-hükemâ ve'l-mütekellimîn-Mantık Felsefe ve Kelâm Terimleri Sözlüğü*. Der. Bilal Taşkın, Osman Nuri Demir. İstanbul: İz Yayınları, 2016.
- Aslan, Abdülgaffar. "Hicri IX, X. Asırda Yüzyılda Kelam-Tasavvuf İlişkisi-İbn Fûrek Örneği". *Dini Araştırmalar* 5/14 (Haziran 2002): 61-77.
- Bâcî, Ebu'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tucûbî. *el-Hudûd fi'l-usûl (el-İşâre fi usûli'l-fıkh ile beraber)*. Thk. Muhammed Hasan İsmâil. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Bâkillânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed. *et-Takrîb ve'l-irşâd fi usûli'l-fıkh*. Thk. Muhammed es-Seyyid Osmân. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1433/2012.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf. *Mu'cemu't-Ta'rifât*. Thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî. Kahire: Dâru'l-Fadîle, ts.
- Çelebi, İlyas. "Kelâm İlminde İstilah ve Medeniyet Tasavvuru Başlıklı Bildirinin Müzakeresi". *İslami Araştırmalar Dergisi* 19/2 (2006): 225-228.
- Çıkar, Mehmet Şirin. "Arap Dilbilim Çalışmalarında "Had/Tanım" Terimi ve er-Rummânî'nin "el-Hudud" Adlı eseri." *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/2 (2005): 53-69.
- Demir, Halis. "İslam Hukukunda Hudûd ve İstilah Edebiyatı". *Turkish Studies* 11/5 (2016): 199-226.
- Eşit, Davut. "İlk Fıkah Usûlü Sözlüğü: el-Hudûd Fi'l-Usûl". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 5/2 (Haziran 2019): 359-382.
- Eşit, Davut. *Şâfi'î Fıkah Usûlünün Gelişimi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Dîbo, İbrahim Ahmed. "Mevkifu'l-İmâm el-Gazzâlî min ilmi'l-kelâm ve edilletü'l-mütekellimîn". *Mecelletü Câmîatu Dimeşk Lilulûmi'İktisâdiyye ve'l-Kânûniyye* 27 (2011): 465-483.
- Ehsâfî, Ahmed. *Mustalahâtü ilmi'l-kelâm*. Thk. Ahmed Abdülhâdî el-Muhammed Sâlih. Beyrut: Dâru'l-Mehecce'ti'l-Beydâ, 2009.
- Fârâbî, Ebû Nasr. *İhsâu'l-Ulûm*. Thk. Osman Emin. Kahire: y.y., 1968.
- Hayâdira, Mustafa Tâhir. "Batı Orijinli Terimlerin Arapçaya Aktarılması". Çev. Ahmet Bostancı. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2006): 187-208.
- Humeysî, Sâid. "Fârâbî'ye Göre Kelâm İlminin Anlamı". Çev. Mehmet Şaşa. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2016): 243-254.
- İbn Fûrek, Ebî Bekr Muhammed b. el-Hasan. *el-Hudûd fi'l-Usûl (el-Hudûd ve'l-Muvâdaât)*. Nşr. Muhammed Süleymani. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1999.
- İbn Fûrek, Ebî Bekr Muhammed b. el-Hasan. *Kitâbu Mücerredu makâlâtî's-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. Thk. Daniel Gimaret, Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1987.
- İbn Fûrek, Ebî Bekr Muhammed b. el-Hasan. *el-İbane an Turuki'l-Kâsîdîn*, Tasavvuf İstilahları, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı: 25, 2014.
- İbn Useymin, Muhammed b. Salih. *Fıkah Usûlüne Giriş*. Trc. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Guraba Yayınları, ts.
- Kara, İsmail. "Babanzâde Ahmet Naim Bey'in Modern Felsefe Terimlerine Dair Çalışmaları". *İslami Araştırmalar Dergisi* 4 (2000): 189-279.
- Karadaş, Çağfer. "Kelâm İlminde İstilah ve Medeniyet Tasavvuru". *İslami Araştırmalar Dergisi* 19/2 (2006): 205-223.
- Mert, Muhit. "Kelamcılarının Tanım Kuramları". *Kelâm Araştırmaları* 1/2 (2003): 81-92.
- Nîsâbü'rî, Muhammed b. Hüseyin. *el-Hudûdu'l-mu'cemi'l-mevdû'î lilmustalâhâtî'l-kelâmîyye*. Thk. Mahmud Yezdi Mutlak. Kum: Müessesetü'l-İmâm Sâdık, 1413.
- Öge, Ali. *İbn Fûrek Hayatı ve Kelâmî Görüşleri*. Konya: Kömen Yayınları, 2011.
- Öge, Ali. "İbn Fûrek ve Bazı Kelâmî Görüşleri". *Uluslararası Multidisipliner Akademik Çalışmalar Sempozyumu (İsmas)* (02-04 Şubat 2018) (Özet Kitabı). Kemer: y.y., 2018.
- Öge, Ali. "İbn Fûrek Hayatı, Eserleri ve Tevhîd Risâlesi". *Tarix ve Onun Problemleri, Nazarî, Elmi, Metodolojik Jurnal* 1 (2011): 1-24.
- Öznurhan, Halim. "İstilah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ek 1: 575-576. İstanbul: TDV Yayınları, 2016.
- Teftâzânî, Sa'duddîn Mesûd Ömer. *Şerhu'l-akâidi'n-nesefiyye fi usûli ilmi'd-dîn ve ilmi'l-kelâm*. Dimeşk: Marife 19/2 (2019): 415-440

- Vizâretu's-Sekâfe, 1973.
- Tehânevî, Muhammed Ali. *Keşşâfu istilâhâtî'l-fünûni ve'l-ulûm*. Thk. Ali Dehrûc. Beyrut: Mektebetu Lübnân, 1996.
- Uyanık, Mevlüt - Akyol, Aygün. "Farabi'nin Medeniyet Tasavvuru ve Kurucu Metni Olarak -İhsâu'l-Ulum- Adlı Eserinin Tahlili". *Marife* 15 (2015): 33-65. <https://doi.org/10.33420/marife.437077>.
- Uysal, Enver. "İslam Düşüncesinde Erken Dönem Kavram Çalışmaları: Câbir b. Hayyan ve Kindî Örneği". *Avrasya Terim Dergisi* 4/1 (2016): 1-14.
- Yazıcı, Muhammet. "Sünni Kelâmcılara Göre Varlık Kategorileri". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2007): 201-260.